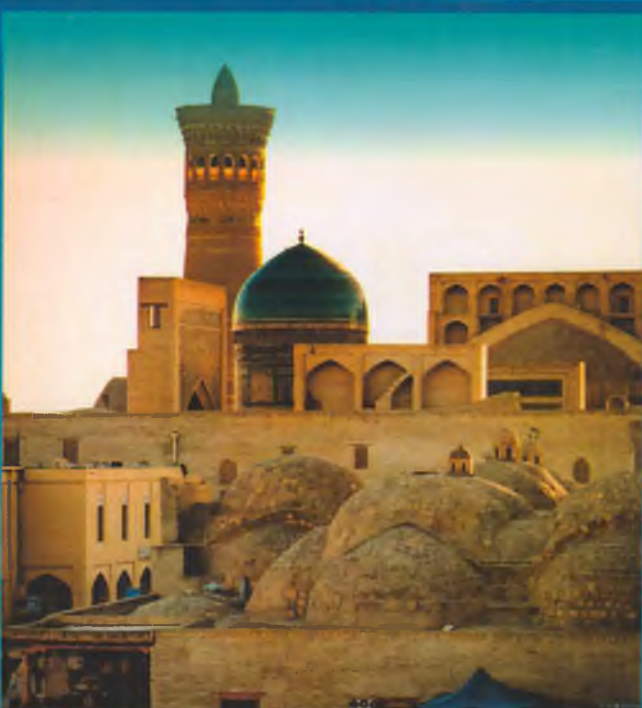

**С.К. САЛАЕВ
К.Ж. АЛЛАЗАРОВ
А.К. АЛЫМОВ**

МИНТАҚАДА ЭКОЛОГИК ТУРИЗМНИ РИВОЖЛАНТИРИШНИНГ АСОСИЙ ЙЎНАЛИШЛАРИ

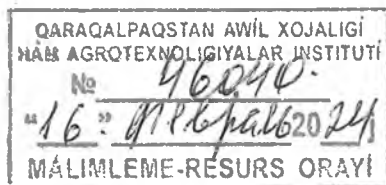
ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА
МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

ҚОРАҚАЛПОҚ ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ

С.К. САЛАЕВ, К.Ж. АЛЛАНАЗАРОВ, А.К. АЛЫМОВ

МИНТАҚАДА ЭКОЛОГИК ТУРИЗМНИ
РИВОЖЛАНТИРИШНИНГ АСОСИЙ
ЙЎНАЛИШЛАРИ

Монография

ТОШКЕНТ
«IQTISOD-MOLIYA»

2021

УДК: 338.482

КБК: 75.81

Масъул мухаррир: и.ф.д., проф. И.С. Тухлиев

Тақризчилар: и.ф.д., проф. Қ. Убайдуллаев

и.ф.д., проф. Р. Нуримбетов

С 25 Минтақада экологик туризмни ривожлантиришнинг асосий йўналишлари ва истиқболлари. Монография / С.К. Салаев, К.Ж. Алланазаров, А.К. Алымов – Т.: «Iqtisod-Moliya», 2019. – 112 б.

Ушбу монографияда экологик туризм тушунчаси, унинг моҳияти ва объектив зарурлиги асосланган. Шунингдек, Қуйи Амударё давлат биосфера резерватиди экотуризмни ривожлантириш йўллари, Устюрт платосининг табиий-ландшафт салоҳиятидан экотуристтик маршрутларни ишлаб чиқишда самарали фойдаланишнинг асосий йўналишлари ҳамда минтақадаги муҳофаза этиладиган табиий ҳудудларда экотуризмни ривожлантириш модели таклиф этилган.

Монография ПЗ-2017-09-2718 - «Қорақалпоғистон Республикасида экологик туризмни ривожлантириш стратегиясини ишлаб чиқишнинг илмий асослари» мавзусидаги амалий лойиҳанинг илмий натижалари ёритилган.

Монографияда келтирилган илмий-амалий тавсия ва таклифлардан минтақада туризм бизнесини ташкил қилиш ва ривожлантиришда ҳамда туризм йўналишларида таълим олаётган талабалар, тадқиқотчилар, шунингдек, “Минтақавий туризм”, “Экологик туризм” каби фанларни ўқитишда кенг фойдаланиш мумкин.

Ушбу монография Қорақалпоқ давлат университети Кенгашининг 2019 йил 3 декабрдаги №4/9.2-сонли баённомаси билан нашр этишга рухсат этилган.

УДК: 338.482

КБК: 75.81

ISBN 978-9943-13-715-9

© С.Салаев, К.Алланазаров,
А.Алымов, 2021

© «IQTISOD-MOLIYA», 2021

КИРИШ

Ҳозирги кунда жаҳондаги ривожланган мамлакатлар иқтисодиётида хизмат кўрсатиш соҳаси таркибида туристик хизматларни ривожлантиришга алоҳида эътибор қаратилмоқда. Бугунжаҳон туризм ташкилоти (БТТ)нинг маълумотларига кўра, 2020 йилга бориб халқаро туристларнинг сони 1,6 млрд. киши туризмдан олинадиган даромад 2 трлн. АҚШ долларига етиш туристик оқимнинг барқарор равишда ҳар йили 3-5%га ошиши кутилмоқда¹. Бугунги кунда экотуризм энг жадал ривожланаётган туризм тармоқларидан бири сифатида эътироф этилмоқда. «БТТнинг маълумотларига кўра, экотуризмнинг йиллик ўсиш даражаси 30%ни, жаҳон туризми даромадларидаги улуши 10-15 %ни ташкил қилади»². Экотуризмнинг жадал ривожланиши саноат тараққиётининг атроф-муҳитга салбий таъсири туфайли аҳолининг табиатда дам олишга бўлган эҳтиёжнинг ортиши билан изоҳланади.

Жаҳонда олимлар томонидан экологик туризмни ривожлантиришнинг услубий асосларини такомиллаштириш йўналишларини аниқлаш, табиий ресурслардан оқилона фойдаланиш, экологик туризмнинг меъёрий-ҳуқуқий асосларини ишлаб чиқиш ва такомиллаштириш бўйича қатор илмий изланишлар олиб борилмоқда. Бу жараёнда туризмнинг атроф-муҳитга таъсирини аниқлаш, табиат ва туризм ўртасидаги мувозанатни сақлаш, экотуризмни ривожлантириш моделини ишлаб чиқиш масалаларига алоҳида эътибор қаратилмоқда. Бунда миллий иқтисодиётдаги экологик туризмнинг улуши ва экотуризмнинг иқтисодиётдаги самарасини аниқлаш муҳим масалалар қаторига киритилган.

Мустақиллик йилларида мамлакатимизда иқтисодиёт тармоқларини модернизация қилиш, инновацион ривожлантиришга қаратилган ислохотлар натижасида туризм соҳаси ҳам янги босқичга кўтарилди. Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегиясида ҳам иқтисодиётни ривожлантириш ва либераллаштиришнинг устувор йўналишларида туризм фаолиятини раванқ топтириш масаласи ўз аксини топгани бежиз эмас. Шу туфайли Қорақалпоғистон

¹ Boltabayev M.R., Tuxliyev I.S., Safarov B.Sh., Abduxamidov S.A. Turizm: nazariya va amaliyot. –Т.: «Fan va texnologiya», 2018. – Б.6.

² Travel & tourism global economic impact & issues 2017 // World travel & tourism council, -UK., 2017.

Республикасида экологик туризми ривожлантириш йўналишларини аниқлаш ва истикболини белгилашнинг назарий-услубий ва амалий жиҳатлари бўйича илмий-тадқиқот ишларини олиб бориш долзарб масала ҳисобланади.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2016 йил 2 декабрдаги «Ўзбекистон Республикасининг туризм соҳасини жадал ривожлантиришни таъминлаш чора-тадбирлари тўғрисида»ги ПФ-4861-сон, 2018 йил 3 февралдаги «Ўзбекистон Республикаси туризм салоҳиятини ривожлантириш учун қулай шароитлар яратиш бўйича кўшимча ташкилий чора-тадбирлар тўғрисида»ги ПФ-5326-сон Фармонлари, 2017 йил 18 январдаги «2017-2021 йилларда Оролбўйи минтақасини ривожлантириш давлат дастури тўғрисида»ги ПҚ-2731-сон Қарори ва бошқа меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларда белгиланган вазифаларни амалга оширишда мазкур тадқиқот иши муайян даражада хизмат қилади.

Туризмни ривожлантириш-нинг назарий, услубий ва ташкилий масалалари хорижлик Е.Боо, Х.Цебаллос-Ласкурейн, В.Адриана, А.Алонсо, А.Огле, А.Аминян, Х.Аяла, В.Брамвелл, Б.Лейн, Р.Батлер, Ж.Кукиер, Е.Маттеус каби олимлар томонидан атрофлича ўрганган. Жумладан, экотуризмни ривожлантириш юзасидан В.Адриана туризмнинг атроф-муҳитга таъсирини бошқариш, А.Алонсо ва А.Огле туризм ва меҳмонхона хўжалигининг экологик барқарорликка таъсири, В.Брамвелл ва Б.Лейн, Р.Бутлер барқарор туризмни ривожлантириш, Ж.Кукиер ривожланаётган мамлакатларда туризмда бандлик, Е.Маттеус экотуризмнинг ҳозирги ривожланиш амалиёти масалаларини тадқиқ этган³.

Шунингдек, туризм ҳамда экотуризм муаммолари М.Б.Биржаков, А.П.Дурович, Н.И.Кабушкин, В.А.Квартальнов, В.С.Сенин, Т.Т.Христов, А.Д.Чудновский, А.В.Дроздов,

³ Boo, E., *Ecotourism: The Potentials and Pitfalls*. Volumes 1-2. World Wildlife Fund. Washington, 1990.; Lascrain, H., *Integrating Biodiversity into the Tourism Sector: Best Practice Guidelines*. 2001.; Adriana B. *Environmental supply chain management in tourism: The case of large tour operators*. *Journal of Cleaner Production*, 17, 2009. –P. 1385-1392.; Alonso, A.D., Ogle, A. *Tourism and hospitality small and medium enterprises and environmental sustainability*. *Management Research Review*, 33, 2010. –P. 818-826.; Aminian, A. *Environmental performance measurement of tourism accommodations in the pilgrimage urban areas: The case of the Holy City of Mashhad*. *Procedia – Social and Behavioral Sciences*, 35, 2012. –P. 514-522.; Ayala, H. *Ecoresort: A 'Green' master plan for the international resort industry*. *International Journal of Hospitality Management*, 14, 1995. –P. 351-374.; Bramwell, B., Lane, B. *Towards innovation in sustainable tourism research? Journal of Sustainable Tourism*, 20(1), 2012. –P. 1-7.; Butler, R.W. *Tourism and the environment: A geographical perspective*. *Tourism Geographies: An International Journal of Tourism Space, Place and Environment*, 2, 2000. –P. 337-358.; Cukier, J. *Tourism employment issues in developing countries: Examples from Indonesia*. In R. Sharpley, D.J.Telfer (Eds.), *Tourism and development, concepts and issues*. 2002. –P. 165-201.; Matthews E.J. *Ecotourism: Are current practices delivering desired outcomes? A comparative case study analysis*. April 30, 2002. Blacksburg, Virginia.

В.Е.Борейко, Е.А.Джанджугазова, Н.В.Моралева каби МДХ мамлакатлари олимлари томонидан ўрганилган.⁴

Ўзбекистонда туризмни ривожлантиришнинг назарий-услубий масалалари К.Х.Абдурахмонов, М.Р.Болтабоев, М.Э.Пўлатов, Н.Т.Тухлиев, М.Қ.Пардаев, И.С.Тухлиев, М.М.Мухаммедов, Д.К.Усманова, А.Н.Норчаев, О.Ҳ.Ҳамидов, У.Р.Матёқубов, С.С.Рўзиев, Н.Э.Ибодуллаев ва бошқаларнинг илмий тадқиқотларида кенг ёритилган.⁵

Республикамизда ўзига хос ижтимоий-иқтисодий ривожланиш даражасига, экологик вазиятига ва менталитетига эга бўлган бевосита Қорақалпоғистон Республикаси мисолида туризмни, хусусан, экотуризмни ривожлантириш, туристик хизматлар рақобатбардошлиги, ташкилий-иқтисодий омилларидан самарали фойдаланишнинг илмий-амалий масалалари бўйича яхлит илмий изланишларнинг амалга оширилмаганлиги тадқиқотлар йўналишини белгилашда асос бўлиб хизмат қилди.

Тадқиқотнинг мақсади Қорақалпоғистон Республикасида экологик туризмни ривожлантиришнинг асосий йўналишларини

⁴ Биржаков М. Введение в туризм. СПб: «Герда», 2008. –С. 576.; Дурович А. Организация туризма. – СПб: Питер, 2009. –С. 320.; Кабушкин Н. Менеджмент туризма. Минск: Новое знание, 2002. –С. 407.; Квартальнов В. Туризм: Учебник. – М.: ФиС, 2003. – 320 с.; Сенин В. Организация международного туризма. –М.: ФиС, 2004. –С. 379.; Христов Т. Религиозный туризм: уч.пос.-3-е изд., –М.: «Академия», 2007. –С. 288.; Чудновский А. Управление индустрией туризма России в современных условиях: уч.пос. –М.: КНОРУС, 2007. –С. 416.; Дроздов А.В. Как развивать туризм в национальных парках России. Рекомендации по выявлению, оценке и продвижению на рынок туристских ресурсов и туристского продукта национальных парков. –М., ЭкоЦентр «Заповедники», 2000.; Борейко В.Е. Дорога к заповеднику (Природоохранная пропаганда и экопросвещение в заповедных объектах). –М.: Экоцентр «Заповедники», 1996.; Джанджугазова Е. Экотуризм: причина популярности и пути развития. «Академические вестни», 1996. №57; Moraleva, N., Ledovskikh, E., Sheftel, V. Ecotourism in Russian Nature Reserves: Possibilities, Problems, Perspectives. In: Report of the International Expert Workshop «Case Studies on Sustainable Tourism and Biological Diversity». German Federal Agency for Nature Conservation, 2000.

⁵ Абдурахмонов К.Х. Менеджмент туризма: Учебное пособие. –Т.: Филиал ФГБОУ ВПО РЭУ им.Г.В.Плеханова в г. Ташкенте, 2013. –С. 248.; Boltaboev M.R., Tuxliev I.S., Safarov B.Sh., Abduxamidov S.A. Turizm: nazariya va amaliyot. –Т.: «Fan va texnologiya», 2018. –В. 400.; Пўлатов М.Э. Бизнес фаолиятини баҳолаш интеграл мезонини ҳисоблаб чиқишнинг замонавий моделлари. Ўзбекистон иқтисодий ахборотномаси. –Т., 2011. №4. –Б. 23-26.; Тўхлиев Н., Абдуллаева Т. Менеджмент и организация бизнеса в туризме Узбекистана. –Т.: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2006. –С. 386.; Пардаев М., Атабаев Р. Туризм асослари. Самарканд, СамИСИ. 2006. –Б. 74.; Тўхлиев И., Қудратов Ф., Пардаев М. Туризмни режалаштириш. Дарслик. –Т.: Иқтисод ва молия. 2008. –Б. 262.; Мухаммедов М., Рахматов Ф. Туризм соҳасида бозор муносабатларининг шаклланиши ва унинг тармок самарадорлиги кўрсаткичларига таъсири // Сервис ва туризм: Бошқариш ва ривожлантириш муаммолари. Халқаро анжуман материаллари. Самарканд, 2007.; Усманова Д. Особенности формирования туристского продукта и перспективные направления его развития. Икт. фан. ...дисс. – Самарканд, 2009. –Б. 25.; Норчаев А. Халқаро туризмни ривожлантиришнинг иқтисодий ўсишга таъсири. Икт. фан. номз. ...дисс. 2004. –Б. 120.; Ҳамидов О. Ўзбекистонда экологик туризмни ривожлантиришни бошқариш механизмини такомиллаштириш. И.ф.д. ...дисс. автореф. – Самарканд, 2017.; Матёқубов У. Экологик вазиятни инобатта олиб туризм самарадорлигини ошириш йўналишлари ва истиқболлари (Хоразм вилояти мисолида). Икт. фан. номз. ...дисс. – Самарканд, 2011.; Рўзиев С. Ўзбекистон маданий туризм бозори ва унинг истиқболлари. Икт. фан. ...дисс. –Т., 2009.; Ибадуллаев Н. Туристтик ресурслардан фойдаланиш самарадорлигини ошириш имкониятлари (Самарқанд вилояти мисолида). Икт. фан. ...дисс. автореф. – Самарканд, 2010.

аниқлаш ва истиқболни белгилашга оид илмий-амалий таклиф ҳамда тавсиялар ишлаб чиқишдан иборат.

Тадқиқотнинг вазибалари:

экологик туризм ривожланишининг генезиси, ижтимоий-иқтисодий аҳамияти ва объектив зарурлигини асослаш;

Ўзбекистонда экологик туризмни ривожлантиришнинг ташкилий-ҳуқуқий асосларини тадқиқ қилиш;

Қорақалпоғистонда туризмнинг ҳозирги ҳолатини таҳлил қилиш;

минтақада экологик туризмнинг ресурс салоҳиятини баҳолаш;

Қорақалпоғистонда экологик туризмни ривожлантиришда алоҳида муҳофаза қилинадиган ҳудудларнинг ролини асослаш;

минтақада янги туристик маршрутлар асосида экотуризмни ривожлантиришнинг асосий йўналишларини ишлаб чиқиш;

муҳофаза этиладиган табиий ҳудудларда экотуризмни ривожлантириш моделини ишлаб чиқиш.

Тадқиқотнинг объекти сифатида Қорақалпоғистон Республикаси туризм соҳаси ва ундаги барча хўжалик юритувчи субъектлар фаолияти олинган.

Тадқиқотнинг илмий янгилиги қуйидагилардан иборат:

«экологик туризм» тушунчасининг экологик инқироз ҳудудига мос бўлган ижтимоий-иқтисодий моҳияти, табиат ва аҳоли ўртасидаги синергетик алоқалар инobatга олинган таърифи ишлаб чиқилган;

минтақа туман ва шаҳарлари, Қуйи Амударё давлат биосфера резервати, Султон Увайс тоғи, Устюрт платоси, Судочье ва Сайгачий буюртмахоналарида ҳамда Орол денгизининг экотуристтик ресурс салоҳиятидан келиб чиқиб, туристик йўналишлар ишлаб чиқилган;

муҳофаза этиладиган табиий ҳудудлардан туристик мақсадда фойдаланиш орқали экотуризмни ривожлантириш модели такомиллаштирилган;

минтақада 2018-2021 йилларга мўлжалланган туристик хизматлар ҳажмининг прогноз кўрсаткичлари ишлаб чиқилган.

Тадқиқот натижаларининг илмий аҳамияти шундан иборатки, минтақаларда экотуризм салоҳиятидан ва ташкилий-иқтисодий омилларидан самарали фойдаланиш бўйича ишлаб чиқилган илмий-амалий тавсиялар ҳамда таклифлар Қорақалпоғистон

Республикасига хорижий ва миллий туристлар оқимининг, ижтимоий-иқтисодий ривожланишда туризм ролининг ошишига, минтақани ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш дастурларини, туризм ва бевосита экотуризмни ривожлантириш стратегиясини ишлаб чиқишга қаратилган комплекс чора-тадбирлар мажмуини ишлаб чиқишда фойдаланиш мумкинлиги билан белгиланади.

Тадқиқот натижаларининг амалий аҳамияти минтақада экотуризм салоҳиятидан кенгроқ фойдаланиб, барқарор ижтимоий-иқтисодий ривожланишга эришиш, туризм ва экотуризмни ривожлантириш бўйича таклифлардан Ўзбекистон Республикаси Туризмни ривожлантириш, Экология ва атроф-муҳитни муҳофаза қилиш давлат қўмиталари тасарруфидаги тузилмалар фаолиятида бевосита фойдаланиш мумкинлиги, шунингдек, 2017-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича «Ҳаракатлар стратегияси»да белгиланган вазифаларни бажариш юзасидан чора-тадбирларни ишлаб чиқишга муайян даражада хизмат қилиши билан белгиланади.

I БОБ. ИҚТИСОДИЁТНИ МОДЕРНИЗАЦИЯЛАШ ШАРОИТИДА ЭКОЛОГИК ТУРИЗМНИ РИВОЖЛАНТИРИШНИНГ НАЗАРИЙ-УСЛУБИЙ АСОСЛАРИ

I.1. Экологик туризм ривожланишининг генезиси, ижтимоий- иқтисодий аҳамияти ва объектив зарурлиги

Маълумки, дастлабки даврларда экологик туризм сифатида пайдо бўлган «табиий туризм» тарихи жуда узоқ ўтмишга бориб тақалади. Қадимги мисрликлар атроф-мухит ва ташқи олам тўғрисидаги тасаввурларини кенгайтириш мақсадида узоқ жойларга сафарларни амалга оширганлар. Геродот, Аристотель, катта Плиний кўпгина мамлакатларга нафақат маданий ва тарихий ноёб объектларни ўрганиш учун, балки табиий шароитларни тадқиқ қилиш учун ҳам боришган. Бундан муайян вақт ўтиб, Александр Гумбольд, Чарльз Дарвин каби бошқа тадқиқотчилар ўз ҳаётларининг кўп йилларини қитъамиз бошқа бурчакларининг хилма-хил турли ландшафтларини, ўсимлик ва ҳайвонот дунёсини, маҳаллий туб аҳолининг турмуш тарзи ва маданиятини ўрганиш мақсадига ўз тадқиқотларини бағишлаганлар. Бироқ, ўтган асрнинг ўрталаригача «оммавий туризм» тушунчаси мавжуд бўлмаган, Ер қитъасининг бетакрор табиат манзараларидан, экзотик бурчакларидан, саргузаштлардан, иродали, айрим санокли ўзига тўқ бой инсонларгина баҳраманд бўла олган, холос. Бироқ бундай сафарлар саёҳатчилар томонидан борилган минтақаларда ҳеч қандай ижтимоий-иқтисодий ўзгаришларга олиб келмаган, улар ноёб табиат худудларини, ўсимлик ва ҳайвонларнинг ноёб турларини, маҳаллий ибтидоий маданиятни сақлашни, салмоқли молиявий маблағларнинг шу жойларга оқимини таъминлай олишмаган.

Ташкилий туризм ривожлана бошлагандан кейин, табиат дунёсига саёҳат қилиш унинг дастлабки йўналишларидан бири бўлди. Ўтган асрнинг ўрталарида Томас Кук Шотландия тоғларига саёҳатлар уюштирди ва 1863 йилда ўзининг биринчи тижорий Монблан тоғига чиқиш турини таклиф қилди. Бундай саёҳатларга инглиз ёзувчи-романтикларининг ўз асарларида ёввойи табиатни, Альп чўққиларини, қояларини, адирларини ифодалашлари маълум

даражада таъсир қилди. Америка қитъасида эса табиат қўйнига саёҳат қилиш табиатшунос ёзувчилар М.Льюсек, В.Кларк, Д.Одубонларнинг табиат манзаралари ҳақидаги адабий асарлари ҳамда илмий экспедициялари туфайли оммалашди.

МДХ мамлакатлари ичида Россияда XIX асрнинг иккинчи яримларида Н.Пржевальский, П.Семенов-Тянь-Шанский, Д.Мамин-Сибиряк каби саёҳатчилар табиат қўйнига инсонларни жалб қилишда катта роль ўйнашган. Ўша даврда кўпгина шаҳарларда филиалларига эга бўлган «Табиатни севувчилар жамияти», «Крим тоғ клуби», «Кавказ тоғ жамияти» каби ташкилотлар пайдо бўлиб, мамлакатда тоғ туризми, экскурсия фаолияти ривожланишига кенг имкониятлар яратилди.

Иккинчи жаҳон урушидан кейин бутун дунё бўйлаб туризм саноати ривожланиб, оммалаша бошлади ва транспорт ҳамда коммуникациялардаги техник инқилоб оммавий туризм учун инсон оёғи етмаган Ер шарининг чекка ҳудудларидаги табиат бурчакларини ҳам бориб кўришни осонлаштирди. Ўтган асрнинг 70-йилларга келиб ўртача даромадли аҳоли учун бутун дунёда ёшлар туризми, яёв ва отда юриш, тоққа чиқиш, тоғ-чанғи спорти, дарёларда сузиш каби туризмнинг янги турлари ривожлана бошлади.

Туризм соҳасига жуда катта миқдорда капиталларнинг оқиб келиши, қисқа муддатларда туристик саноат учун меҳмонхона занжирлари ва бошқа инфратузилмаларнинг қурилиши натижасида ноёб табиат мажмуаларини мувофиқлаштиришни мураккаблаштирди, Табиат манзаралари ва ландшафтига, ноёб ўсимликларга зиён етказди, дарахтлар кесилиб, сув ҳавзалари ифлосланди, тупроқ таркиби бузилди, кўпгина ноёб ҳайвонларнинг турлари қирилиб, қабул қилувчи мамлакатларнинг ёввойи табиати хавф остида қола бошлади.

Туризмнинг бундай бирёқлама ривожланиши кўпгина мамлакатларда «қаттиқ туризм» номини олди. Шу йилларда қудратли монополияларнинг фойда кетидан қувиб, табиатга етказган зарарини ҳеч қандай восита билан тўхтатиш имкони йўқдек туюлди. Бироқ айнан шу йиллари альп мамлакатларининг олимлари ва туризм бизнесининг фаол вакиллари (туризм классиги И. Криппендорф ва қисман Р. Юнг) «қаттиқ туризм»га муқобил сифатида альп минтақаларининг ижтимоий-иқтисодий фаровонли-

гини назарда тутувчи «юмшоқ туризм» концепциясини ишлаб чиқдилар ва ҳаётга тадбиқ қила бошладилар.

Шу йилда 5 та альп мамлакат «Альп конвенцияси»ни ишлаб чиқиб, қабул қилдилар ва табиий ҳамда маданий меросни сақлашни таъминлашга имкон берувчи мазкур минтақанинг узок муддатли ривожланиш стратегиясини амалга ошира бошладилар.

Шу тариқа ғарбий Европанинг табиатга йўналтирилган, экологик ва ижтимоий масъулиятли туризм модели дунёга келди. Экотуризмнинг бузилмаган табиатда амалга оширилувчи 2 та модели фаркланади: 1. АҚШ ва Канадада шаклланган, Австралияда тўлиқ жорий қилинган ва шунинг учун ҳам, баъзан «Австралия модели» деб ҳам аталади; 2. Маданий ландшафтда амалга оширилувчи ғарбий Европа модели.

Ўтган асрнинг 60-йилларида инсон фалиятининг глобал оқибатларини англаш бошланди. Саноати ривожланган мамлакатларда жамоатчилик назорати кучайди, табиат ва саёҳатлар тўғрисидаги телекўрсатувлар жуда кенг оммалашди. Кушларни, филларни, туяларни, китларни ва бошқа турли ҳайвонларнинг ҳаёт тарзини, кўпайиш хусусиятларини ўрганиш бўйича тажрибали гидлар ёрдамида махсус турлар ташкил қилина бошланди. 1966 йилга келиб жамоатчиликнинг босими билан, ҳатто, бир нечта китларнинг мутлоқ муҳофазага олинишига эришилди.

Ушбу давр бутун туризм саноатини атроф-муҳитга дўстона муносабатда бўлувчи – экотурист деб аталувчи янги турдаги саёҳатчилар тоифасининг юзага келиши билан ифодаланади⁶.

1980 йилда немис футурологи Роберт Юнг «юмшоқ туризм»⁷ тушунчасини, 1983 йилда мексикалик иқтисодчи-эколог Цебаллос-Ласкурейн «экологик туризм» («экотуризм») тушунчасини фанга киритишган⁸.

Инглиз тилида нашр этилган кўпгина илмий адабиётларда⁹ туризмда «экологик туризм» ва унинг қисқартирилган шакли – «экотуризм» атамаси кенг қўлланилади. Бундан ташқари, «яшил

⁶ Ледовских Е.Ю., Моралева Н.В., Дроздов А.В. Экологический туризм на пути в Россию: принципы, рекомендации, российский и зарубежный опыт. Тула. «Гриф и К». 2002. –с. 248

⁷ <https://ecodelo.org/3288-11>

⁸ https://ecodelo.org/3288-11_nemnoغو_istorii_vzglyad_na_puteshestviya_v_prirodu_v_istoricheskoj_retrospek_tive_vozniknoven

⁹ Progress in Tourism, Recreation and Hospitality Management. Editorial Board: Prof. B.H.Archer, Dr. C.Cooper, Prof. P.R.Gamble, Mr. M.Kipps, Mr. A.J. Lockwood, Dr. I.stevenson. Belhaven Series, Published in association with the Department of Management Studies for Tourism and Hotel Industries, University of surrey, UK, 2004., -pp. 28-30; 45-54; 97-103.

туризм» (green tourism), «табий туризм» (айниқса, немис тилида сўзлашувчи мамлакатларда), «soft tourism» «юмшоқ туризм» (одатда, «қаттиқ туризм»га қарама-қарши қўйилади) атамалари ҳам ишлатилади. «Қаттиқ» туризмнинг бош мақсади мумкин қадар кўроқ даромад олишдан иборат бўлса, «юмшоқ» туризмда самарали иқтисодий натижалар билан бир қаторда, экотуризм амалга ошириладиган жойларнинг маданий ва экологик барқарорлигини таъминлашни молиялаштириш муҳим ўрин тутди.

Нуфузли халқаро ташкилотларнинг таърифларида ҳам барча соҳалар қамраб олинмаган, уларда экологик туризмнинг барча муҳим белгилари деярли ифодалаб берилмагани маълум бўлмоқда. Шундай қилиб, туризм экологик ва ижтимоий талабларга ҳамоҳанг, табиат олдида масъул ва уни муҳофаза қилишга имкон берувчи, саноатчиларнинг экологик маданиятини оширувчи, маърифий назифани бажарувчи, анъанавий маданиятлар ва маҳаллий ҳамжамиятларга эҳтиёткорона муносабатда бўлувчи ҳодиса сифатида намоён бўлади.

«Экотуризм» тушунчасининг пайдо бўлишига бир қанча тенденциялар сабаб бўлган:

биринчидан, туризм йирик глобал иқтисодий фаоллик сифатида намоён бўлди. Бутун дунё бўйлаб муҳофаза қилинувчи ҳудудларга борувчилар сони шу даражада ошдики, уларнинг табиат мажмуасига етказиши мумкин бўлган зиёни жиддий хавотирни келтириб чиқармоқда. Ўз навбатида, туризмни рационал ташкил этиш табиатни муҳофаза қилишни молиявий жиҳатдан реал қўллаб-қувватлаши ва дастлабки кўринишда сақланиши керак бўлган табиий ҳудудларнинг аҳамиятини ошириш муқаррар бўлиб қолди. Демак, туризм табиатни муҳофаза қилиш учун «ишлаши», яъни муҳофаза қилинувчи ҳудудлар «ўзи учун ўзи пул топиши» керак бўлади;

иккинчидан, муҳофаза қилинадиган тадбирлар фақатгина чеклаш ёки таъқиқлаш билан, айтиқса, маҳаллий аҳолининг манфаатларига зид бўлса, муваффақият қозониши қийин бўлади. Маҳаллий аҳоли ушбу фаолиятнинг бевосита ҳамкорига айланиши ва улар учун ҳам табиатга эҳтиёткорона муносабат фойдали бўлиши ва бунда туризм етакчи роль ўйнаши лозим;

учинчидан, туристларнинг интилишларида ўзгаришлар рўй берди. Тобора кўпроқ одамлар, айтиқса, саноати ривожланган мамлакатларда катта шаҳарлардан бузилмаган чекка табиат

кўйнига боришга интила бошлашди. Анъанавий «пляж-курорт» дам олиш турига қарама-қарши равишда фаол-англаш йўналишидаги турларга талаб ошиб кетди.

Демак, экологик туризм концепцияси табиий ҳудудларни барқарор ривожлантиришнинг муҳим воситаларидан бири сифатида замонамизнинг муҳим табиатни муҳофаза қилиш, иқтисодий ва ижтимоий муаммолари кесимида вужудга келди.

Илмий адабиётларда келтириладиган айрим тушунча ва атамалар кўпчилик ҳолларда «экологик туризм» тушунчасининг моҳиятини қисман ёритиб беради, холос. Мавжуд таърифларнинг кўп қирралигига мисол сифатида қуйидагиларни келтиришимиз мумкин:

«Экотуризм - бу табиатга йўналтирилган туризм тури бўлиб, ўз ичига экологик таълим ва маърифатни қамраб олувчи ҳамда экологик барқарорлик тамойиллари асосида амалга оширилувчи туризм шаклидир»¹⁰.

«Экологик туризм - мавжуд экотизимларнинг яхлитлигини бузмаган ҳолда ва маҳаллий аҳоли учун мавжуд табиий ресурсларни муҳофаза қилишни кўзда тутувчи маҳаллий маданиятни ҳамда табиий муҳитни янада чуқур ўрганиш мақсадида табиий ҳудудларга мақсадли саёҳат қилишдир»¹¹.

«Экотуризм - табиий туризмнинг экологик барқарор шакли бўлиб, асосан, у ахлоқий меъёрларга риоя қилган ҳолда атроф-муҳитга минимал таъсир кўрсатиш, истеъмол ва харажатларни камайтириш асосида ёввойи табиатда яшаш ва уни англашга қаратилади. Одатда, бундай туризм шакли муҳофаза қилинадиган ҳудудларда амалга оширилади»¹².

«Экотуризм табиатни муҳофаза қилиш ва ривожлантиришга имкон бергани ҳолда, у энг қаида туристик фаолият, биохилма-хиллик ва маҳаллий аҳоли ўртасидаги ижобий синергетик муносабатларни ўрнатишни ва тегишли ташкилот ҳамда ушбу фаолиятни бошқаришни назарда тутати»¹³.

«Экотуризм - бу бузилмаган табиат ҳудудларида амалга ошириладиган, атроф-муҳитга, унинг сифатига зарар етказмайдиган,

¹⁰ Commonwealth Department of Tourism (1992), Australian National Ecotourism Strategy, Canberra.

¹¹ https://ecodelo.org/3290-12_что_такое_экотуризм_современная_концепция_экотуризма-экологический_туризм_как_современ

¹² Ўша жойда: Қаранг

¹³ Ross, S and Wall, G (1999), «Evaluating Ecotourism the Case of North Sulawesi, Indonesia», Tourism Management, Vol 20, No 6. -pp 673-682.

табiiй худудларни муҳофаза қилишга ва уларни самарали бошқаришга бевосита ҳисса қўшувчи туризмдир».¹⁴

«Экотуризм - бу режали ташкил қилинган туризм тури бўлиб, табиатдан ва тирик мавжудотлардан баҳра олишнинг уйғунлашуви бўлиб, атроф-муҳитни муҳофаза қилишга ижобий таъсир кўрсатувчи, маҳаллий аҳоли ижтимоий гуруҳларининг турмуш даражасига ижобий таъсир қилувчи, ҳам инсонлар ва ҳам табиат учун адолатли барқарор ривожланишни назарда тутувчи туризмдир»¹⁵.

Бизнинг фикримизча, юқоридаги берилган таърифларда экотуризмнинг табиий ва ижтимоий жиҳатларига катта урғу берилгани ҳолда экотуризмни ривожлантиришнинг иқтисодий, молиявий жиҳатларига, экологик ижобий самараларига алоҳида ўлтибор қаратилмаган. Шу боис, ҳар бир мамлакат ёки унинг худудларида экотуризмни ташкил қилиш ва ривожлантиришда, албатта, биринчи навбатда, унинг иқтисодий томонларига ҳам аҳамият бериш керак.

«Экотуризм ўз ичига 3 та асосий мезонларни қамраб олади: туристларни жалб қилувчи диққатга сазовор объектлар табиий бўлади (масалан, флора, фауна, геологик хусусиятлар) ва бунда маданий муҳит хусусиятлари аҳамият касб этади ҳамда асосий ўлтибор бориладиган минтақадаги табиий ресурсларга юмшоқ таъсир қилишга қаратилади. Экотуризм бақарор туризм тушунчаси билан ўзаро боғлиқ бўлиб, маҳаллий ҳамжамиятлар, аҳоли учун манфаатли, худудларнинг рекреацион сиғимидан ошмаслиги керак»¹⁶.

Таҳлилларимизга кўра, юқорида қайд этилган туризм ва хизматлар соҳаси бўйича етакчи олимлар томонидан берилган таърифлар жаҳон ҳамжамиятида экологик муаммолар авжига чиққан пайтда берилган. Бу илғор тажрибаларни ривожланган давлатларда амалиётга тадбиқ этилиши натижасида бир қатор экологик, ижтимоий-иқтисодий муаммолар ҳал қилинган. Айнан шулардан келиб чиққан ҳолда, республикамизнинг туристик салоҳияти юқори бўлган минтақаларда юқоридаги илғор хорижий

¹⁴ Valentine, P (1993) Ecotounsm and Nature Conservation A definition with some recent developments in Micronesia Tourism Management, Vol 14, No 2. -pp 107-115.

¹⁵ Evans-Pritchard, D. and Salazar, S. (1992), «What is Ecotourism?» Eco-Institute of Costa Rica and ULACIT.

¹⁶ Weaver, D.B. (1999), «Magnitude of Ecotourism in Costa Rica and Kenya», Annals of Tourism Research, Vol. 26, No. 4. -pp.792-816.

тажрибаларни қўллаш, шубҳасиз, мамлакатимиз туризмининг ривожланишида муҳим омиллардан бири бўлади.

Халқаро табиатни муҳофаза қилиш иттифоқи «экотуризм нисбатан бузилмаган табиий ҳудудларга ўрганиш ва маданий объектлардан бахраманд бўлиш учун атроф-муҳитга зиён етказмаган ҳолда маҳаллий аҳолининг ижтимоий-иқтисодий фаол иштирокини ва уларнинг ушбу фаолиятдан наф олишларини таъминловчи саёҳат»¹⁷, деб таърифлайди.

Шунга ўхшаш таъриф «Экотуризм жамияти» (The Ecotourism Society) томонидан берилади: «Экотуризм - табиий ҳудудларга масъулиятни ҳис қилган ҳолда табиатни муҳофаза қилишга кўмаклашувчи ва маҳаллий аҳоли турмуш фаровонлигини юксалтирувчи саёҳатдир»¹⁸.

Германиялик, австриялик ва швейцариялик мутахассисларнинг илмий асарларида¹⁹ «юмшоқ туризм» ўрнига «экологик ва ижтимоий масъулиятли туризм» атамаси қўлланилади. Фикримизча, бу атама узун ва мураккаб бўлса-да, «юмшоқ» туризмнинг мазмун ва моҳиятини аниқроқ акс эттиради. Сўнги йилларда инглиз тилидаги адабиётларда «барқарорлик» атамаси кенгрок қўлланилмоқда ва экотуризмни бузилмаган (ёки кам бузилган) ва муҳофаза этиладиган табиий ландшафтлардан фойдаланиш билан ўзаро боғлашга уриниш кузатилмоқда.

Россиялик олимлардан Е.Ю.Ледовский, А.В.Дроздов, Н.В.Моралевалар «экотуризм экологик ва ижтимоий талабларга мос келади, табиат олдидаги масъулиятни ҳис қилади, унинг ҳимоясига кўмаклашади, маърифий вазифани бажаради, анъанавий маданий ва маҳаллий ҳамжамиятларга эҳтиёткорлик билан муносабатда бўлувчи сайёҳларнинг маданиятини оширади»²⁰, дея таърифлашади.

БТТ эса экотуризмни «экологик туризм – табиатнинг инсон оёғи етмаган гўшаларига саёҳат», Жаҳон ёввойи табиат фонди эса «экотуризм – табиатни муҳофаза қилишга кўмаклашувчи табиий туризмдир»²¹, деб таърифлайди.

¹⁷ https://ecodelo.org/3290-12_chto_takoe_ekoturizm_sovremennaya_kontseptsiya_ekoturizma-ekologicheskii_turizm_kak_sovremen.

¹⁸ Ўша жойда: қаранг.

¹⁹ Witt, Stephen F., Moutinho, Luiz. Tourism marketing and management handbook. Printed by Prentice Hall International (UK) Ltd., 2009. -p. 49.

²⁰ www.wwcf.com

²¹ Emie Heath, Geogegy Wall. Marketing Tourism Destinations. A Strategic Planning Approach. Printed by John Wiley&Sons, Inc., 2010. p. 225.

Экотуризмнинг таърифларида кўпинча барқарорликка эришиш, табиатга салбий таъсирларни камайтириш, атроф-муҳит равнақи йўлида иқтисодий қайтимни ёки экологик таълимни кучайтириш назарда тутилади. Шунинг учун ҳам, Крег Линдберг томонидан жуда оддий ва концептуал таъриф берилади²²: «Экотуризм - бу барқарор ва табиатга йўналтирилган туризм ва рекреация фаолияти бўлиб, у туризмнинг экологик, ижтмоий-маданий ва иқтисодий таъсирларининг ўзаро мувозанатини назарда тутати».

Экотуризмни ривожлантиришда унинг мазмун-моҳияти, мақсад ва натижалари билан бирга, уни ташкил этиш, режалаштириш ва бошқариш тамойилларига ҳам алоҳида эътибор қаратиш лозим. Чунки, ҳар қандай тармоқнинг ўзига хос бошқа тармоқлардан фарқли жиҳатлари, хусусиятлари, уни ташкил қилиш, режалаштириш ва бошқаришнинг асосий тамойиллари, туризмнинг бошқа турларидан алоҳида характерли белгилари мавжуд бўлади. Таҳлилларимизга кўра, экотуризмнинг асосий тамойиллари сифатида қуйидагиларни келтириш мумкин (1.1.1-жадвал):

1.1.1-жадвал

Экотуризмнинг асосий тамойиллари ва фарқли хусусиятлари²³

Тамойиллар	Экотуризмнинг фарқли жиҳатлари ва хусусиятлари
Экологик ижтмоий-маданий характердаги салбий оқибатларни минималлаштириш ва экологик барқарор муҳитни сақлаб туриш	<ul style="list-style-type: none"> • мумкин бўлган чегаравий рекреацион юктамалар ошмайди; • туризмни ривожлантириш чуқур режалаштирилади, назорат қилинади ва бошқарилади; • бориладиган ҳудудлар учун ишлаб чиқилган этикет қоидаларига риоя қилинади; • туристлар томонидан ишлатиладиган транспорт экологик тозалиги; • ахлатлар умумий ахлатхона ёки чиқиндиҳонага эмас, балки махсус йигиб олиниб, ҳудуддан олиб чиқиб кетилади ва кейин экотехник қайта ишловга берилади; • тўхташ ва тунаш жойлари, гулханлар фақат махсус жойларда ташкил қилинади; • тирик табиат объектларидан қилинган сувенирларни харид қилишига йўл қўйилмайди; • кўзикорин, гуллар, мевалар, доривор ўсимликлар, исталган табиий сувенирлар фақат рухсат берилган жойлардан терилади; • туристлар тўхтайдиган отеллар, кемпинглар, уйчалар,

²² <https://ecodefo.org/3290-12>

²³ Муаллиф томонидан ишлаб чиқилган

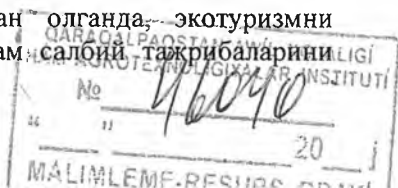
	<p>кулбалар, атрофнинг ландшафтини барқарор экологик ривожланишини ташқи кўринишини бузмаслиги керак;</p> <ul style="list-style-type: none"> • ушбу отел ва кемпинглар экологик зарарсиз материаллардан қурилиши ва унда яшовчилар сув ва энергияни ортиқча сарфламасликлари, оқова сувларни, чиқиндиларни тозалаш ускуналари, «ёпик экотехнологиялар» билан жиҳозланиши зарур; • туристлар овқати экологик тоза ва фойдали, маҳаллий маҳсулотлардан тайёрланиши керак.
<p>Табиатни муҳофаза қилиш ва маҳаллий ижтимоий-маданий муҳитга кўмаклашиш</p>	<ul style="list-style-type: none"> • туристик фаолият муҳофаза қилинувчи ҳудудлар ёки табиатни муҳофаза қилиш тadbирларини молиялаштиришнинг қўшимча манбаларини таъминлайди; • турлар иштирокчилари табиатни муҳофаза қилиш фаолиятида имкон қадар қатнашади (волонтерлар, болалар экооромгоҳлари ва бошқа.); • туристлар маҳаллий маданий анъаналарга, одатларга, ҳаёт тарзига ҳурмат билан муносабатда бўлиб, тушунишга, ўрганишга интиладилар; • туризмнинг ривожланиши АМКҚ билан маҳаллий аҳолининг ҳамкорлигини йўлга қўйишга, АМКҚларнинг оммавийлигини ошишига, халқаро алоқаларининг кенгайишига имкон беради.
<p>Экологик таълим ва тарбия</p>	<ul style="list-style-type: none"> • туристлар олдиндан турни ўтказиш жойидаги хулқ ативор қоидалари ва табиати бўйича етарли ахборотни оладилар; • ТМҚХларда табиатни асраш бўйича ўз масъулиятларини туристлар тўла англайдилар; • турлар ва экскурсиялар, албатта, экологик-танишув қисмига эга бўлади; • турларни малакали гид-экологлар ўтказиши; • бориб кўриладиган объектлар албатта қизиқарли ва қулай табиий, маданий ландшафтлари бўлади; • дастурга, албатта, ўқув экологик сўқмоқларга, табиат ва ўлкашунослик музейларига, экотехнологик хўжаликларига бориш киритилади; • туристлар маҳаллий экологик муаммолар ва уларнинг счиш йўллари, амалга ошириладиган табиатни муҳофаза қилиш тadbирлари билан танишадилар; • туристлар ўзларига мақбул усуллар билан маҳаллий экологик муаммоларни ечишда қатнашадилар.
<p>Маҳаллий аҳоли томонидан туристик фаолиятда иштирок қилиб, даромад олиш ва уларда табиатни муҳофаза қилишга рағбат уйғотиш</p>	<ul style="list-style-type: none"> • имкон қадар маҳаллий маҳсулот ва ишчи кучи ишлатилади; • маҳаллий яшовчилар туристик бизнесга жалб қилинади ва ўзларининг анъанавий хўжалик шакллари ривожлантириш имконига эга бўладилар; • экотуристлик фаолиятдан даромадни турли аҳоли тоифа ва гуруҳлари оладилар ва бунда атроф муҳитни сақлаш маҳаллий аҳоли учун нафли бўла бошлайди.

Сайёҳлар борадиган минтақаларнинг барқарор ривожланишига қисса қўшиш ва иқтисодий симпирдорлик	<ul style="list-style-type: none"> • туристик фаолиятни ривожлантиришга комплекс ёндашилади; • чуқур режалаштириш, мониторинг ва бошқарув; • минтақавий ривожланишнинг режаларига экотуризмнинг уйғунлашуви; • турли йўналишдаги ташкилотларнинг узвий ҳамкорлиги; • туризмдан даромадлар маҳаллий бюджетга тўлиқ ушлаб қолинмайди, аммо унинг тўлдирилишига, маҳаллий иқтисодиётни қўллаб-қувватлашга йўналтирилади.
---	--

Экотуризмни тушунишнинг замонавий талқини, асосан, барқарорликка эришиш бўлганлиги сабаби саёҳатчиларни ривожлантириш ва туристик оқимнинг ҳажми каби анъанавий мезонлар бўлса-да, ҳал қилувчи роль ўйнамайди. Экотуризм бўлиши учун экотуризмнинг барча тамойиллари тўлақонли бажарилиш керак, акс ҳолда, фақат сайр қилиб кўриб келиш, саргузаштлар, атроф-муҳитни яхшиламаслик ёки экотуристлик тамойилларнинг қисман бажарилиши экотуризм саналмайди.

Цебаллос-Ласкурейнинг²⁴ тадқиқотларида саргузашт туризми саёҳатчиларининг ташриф буюрадиган жой ва ҳудудлар ўзгаришидаги тасаввурлари кенгайган бўлса-да, уларнинг табиий ҳудудларга ижобий таъсири сезилмаганини келтириб, бу экотуризм эмас, деб таъкидлайди. Масалан, Ҳимолай этакларига кейинги 50 йилда борувчилар сони 25 мартага ошган бўлса-да, маҳаллий аҳоли кемпинглар ва кўпчилик меҳмонхоналар учун ўрмонни кескин кеса бошладилар ва натижада 2 та катта ТМҚҲлар Аннапурна ва Сагарматада ўрмоннинг пастки чегараси бир неча фут юқорига кўтарилган, кўпгина қушлар ва ҳайвонларнинг популяцияси қисқарган.

Непалдаги Кхумбуда маҳаллий аҳоли туристик фаолиятда қатнашиб даромад олган бўлсаларда, аҳолининг бандлик тизими ва маданияти бузилиб, табақалашув кучайди. Шундай қилиб, борувчилар ўзларини экотуристлар деб аташса-да, аслида улар табиий ва маданий муҳитни издан чиқаришди. Шунинг учун ҳам, кўпгина мамлакатларда турлар ўтказиладиган ҳудудларга туристларни ҳайвонларни кўрқитмаслик учун вертолётларда ёки сув ҳавзаларини ифлослантирмаслик учун моторли бензинли қайиқларда олиб боришмайди. Умуман олганда, экотуризмни ривожлантиришнинг ҳам ижобий ва ҳам салбий таърибаларини

²⁴ <https://ecodelo.org/3290-12>

нафақат чет мамлакатларда, балки республикамизда ҳам учратиш мумкин.

Демак, табиатни асраш учун туризмнинг реал кўлами ёки туристларни рағбатлантириш эмас, балки улар саёҳатининг табиатга таъсири асосий ўрин тутади. Бу эса, саёҳатнинг қандай ташкил қилинганлигига боғлиқ. Аниқроқ айтганда, режали ташкил этилмаган ва мониторингсиз 10 нафар туристнинг табиатга зарари 100 кишиникидан кўп бўлиши мумкин. Шу билан бирга, дунёнинг ривожланган кўпгина давлатларида миллий паркларга минглаб туристлар бир неча кун бўлиш учун келиб, махсус жиҳозланган ташриф-марказлари ва эко-сўқмоқларга бадал тўлаб, атроф-муҳитга зиён етказмасдан ТМҚХлар ва маҳаллий аҳолининг даромадини таъминлайдилар. Шунинг учун, уларни кўпкунлик мураккаб ёввойи табиат бўйлаб, елкасида рюкзак ва тунаш учун палаткалари билан сафар қилишларини инobatга олган ҳолда, маълум маънода, экотуристлар деб аташ мумкин.

Демак, юқоридагиларга кўра, экотуризм бугунги кунда — бу комплекс, фанлараро йўналиш бўлиб, туризм, табиат ва маданиятнинг муҳофаза қилишнинг ўзаро алоқасини таъминлайди.

Экотуризм туризмнинг бошқа турлари билан бевосита боғлиқ, 1983 йилда Гектор Цебаллос-Ласкурейн «экотуризм» атамасини фанга киритган вақтида унга яқин бўлган 30 тача турдош ва ўзаро боғлиқ тушунчалар бор эди.

Табиий туризм (nature tourism, nature-based or nature-oriented tourism) – туризмнинг ландшафт, рельеф, сув, ўсимлик ва ёввойи ҳайвонлар каби табиий ресурсларни ўзгармас ҳолатда ишлатиш билан боғлиқ бўлган ихтиёрий турлари саналади. Экологик туризмдан табиий туризмнинг асосий фарқи, туристларни рағбатлантиришга қаратилгани (ёввойи табиатда дам олиш, трекинг, сувда сузиш, ов ва ҳ.к.) бўлиб, экологик, ижтимоий ва бошқа барқарорликни инobatга олмайди.²⁵

Табиий туризмнинг бир кўриниши сифатида биотуризм (wildlife tourism) ва ёввойи табиатга саёҳат (wilderness travel) бўлиб, уларнинг асосий мақсади тирик табиат объектлари, алоҳида турлар ва биоценозлар саналади.

Экологик туризм баъзан саргузашт туризми (adventure tourism) билан ҳам боғлиқ, бироқ экологик туризм саргузашт қисмини ҳар

²⁵ Healy, R., 1988. Economic Consideration in Nature-Oriented Tourism: The Case of Tropical Forest Tourism. Southeastern Center for Forest Economics Research, Research Triangle Park, N.C.: FPEI Working Paper No. 39.

доим ҳам ўз ичига олмаслиги мумкин. Бошқа томондан, барча саргузашт турлар экологик мезоналарга, айниқса, ресурслардан барқарор фойдаланиш жиҳатига мос келмайди. Тирик ўлжаларни овлашга қаратилган спорт ва сафари-турлари экологик туризм тамойилларига умуман мос эмас.

1.1.2-жадвал

«Юмшоқ» ва «қаттиқ» туризм хусусиятларининг Р. Юнг бўйича такомиллаштирилган таққосланиши²⁶

«Қаттиқ» туризм	«Юмшоқ» туризм
Оммавийлик, тартибсизлик	Якка ва оилавий турлар, дўстлар даврасига бориш
Қисқа муддатли сафарлар	Давомий саёхатлар
Тезкор ҳаракатланиш воситалари	Секин ва нисбатан тез ҳаракатланиш воситалари
Олдиндан келишилган дастур	Кўккидан қарор қабул қилиш
Ташқаридан рағбатлантириш	Ичқаридан рағбатлантириш
Ҳаёт тарзини импорт қилиш	Бориладиган мамлакат маданиятига мос ҳаёт тарзи
«Диккатга сазовор жойлар»	«Таассуротлар»
Комфорт ва пассивлик	Фаоллик ва хилма-хиллик
Сафарга олдиндан интеллектуал тайёргарликнинг унча катта эмаслиги	Саёхат мақсади — мамлакат олдиндан ўрганилади
Турист мамлакат тилини билмайди ва бунга ҳаракат ҳам қилмайди	Бориладиган мамлакат тили олдиндан ҳеч бўлмаганда оддий даражада ўрганилади
Турист мамлакатга хизмат кўрсатилишини талаб қилувчи хўжайинлик ҳисси билан келади	Саёхатчи янги маданиятни англайди
Харидлар утилитар (шопинг) ёки стандарт	Харидлар - бу эсдаликлар, дўстлар учун совғалар
Саёхатдан кейин фақат стандарт сувенирлар қолади	Саёхатдан кейин янги билимлар, ҳиссиётлар ва эсдаликлар қолади
Турист турли кўринишдаги отқитқалар сотиб олади	Саёхатчи расм чизади ёки суратга туширади
Қизиқувчанлик	Тартиблилик, изчиллик
Қаттиқ овозлилик	Вазминлик, соқинлик, хокисорлик

Агротуризм (agrotourism), айниқса, АҚШ ва ғарбий Европа мамлакатларида кенг ривожланган бўлиб, қишлоқ жойларида, қулбаларда, деҳқонлар уйчаларида дам олишни назарда тутлади. Туристлар маълум вақт қишлоқ ҳаёт тарзи, амалий санъат, қўшиқ

²⁶ Манба: Junk R., Wiewiel Tounsten pro Hektar StrancP GEO, Heft 10, 1980, -p. 154-156 асосида муаллиф томонидан такомиллаштирилди.

ва ўйинлар, маҳаллий урф-одатлар билан танишиб, халқ фестиваллари ва байрамларида бевосита иштирок қиладилар.

«Яшил» туризм (green tourism) туризм саноатида экологик усуллар ва технологияларни қўллашни назарда тутати. Бир қатор муаллифларнинг фикрича, «юмшоқ туризм» «яшил туризм»га яқин ва ресурслардан оқилона ёндашган ҳолда табиатдан фойдаланишни назарда тутати. У меҳмонхона хўжалигидан тортиб, авиайўналишлар, транспорт турлари, ТМҚХларга уюштирилладиган турларгача ўз ичига олади ва фақат бунда экологик технологиялардан фойдаланишга асосий эътибор қаратилади.

Барқарор туризм (sustainable tourism) нисбатан кенгрок тушунча сифа-тида қаралади. БТТ ва Туризм ва саёҳатлар бўйича Кенгашнинг таърифига биноан, барқарор туризм туристик марказларга борувчи туристларнинг, марказлар аҳолисининг эҳтиёжларига жавоб беради. Барқарор туризм ижтимоий, маданий, экологик ва иқтисодий мақбуллик мезонларига мос бўлиши керак. Барқарор туризм - бу узоқ муддатли истиқболда муайян этник ва маданий хусусиятларга мослашиши, ижтимоий адолат талабларига жавоб бериши, экологик мақбул ҳамда иқтисодий жиҳатдан нафли бўлиши лозим.²⁷

Цебаллос Ласкурейнинг тарифига кўра, туризм – бу табиий ресурс-ларни чегараланмаган узоқ муддатга сақлаб туришдир. Барқарор туризм янада кенг маънода туризмнинг барқарор ривожланишига ҳисса қўшувчи табиий ва сунъий ресурсларнинг барча турларидан фойдаланишдир²⁸.

Барқарор туризм - туризмнинг барча турлари учун мос келувчи умумий концепция ҳисобланади. «Барқарор» ва «ривожланиш» (БТТ) тушунчаларига урғу берилади. Масалан, «Атроф-муҳитни муҳофаза қилиш бўйича Швеция Агентлиги»да Барқарор туризмнинг 10 та тамойилига амал қилинади: 1. Табиат ресурсларини тежаб-тергаб, барқарор фойдаланиш; 2. Ортиқча истеъмол ва чиқиндиларни қисқартириш; 3. Табиий, ижтимоий ва маданий хилма-хилликни сақланишини таъминлаш; 4. Чуқур режалаштириш, ком-плекс ёндашув, экотуризмни минтақавий ривожланиш режаларига уйғунлаш-тириш; 5.

²⁷ «Атроф-муҳит ва ривожланиш» Форуми таърифи: https://ecodelo.org/3290-12_chno_takoe_ekoturizm_sovremennaya_kontsepsiya_ekoturizma-ekologicheskii_turizm_kak_sovremen
²⁸ Е.Ю. Ледовских, Н.В. Моралева, А.В. Дроздов. Экологический туризм на пути в Россию: принципы, рекомендации, российский и зарубежный опыт. Тула. «Гриф и К», 2002. – с. 248.

Маҳаллий иқтисодиётни қўллаб-қувватлаш; 6. Маҳаллий аҳолини туризмни ривожлантиришда иштироки ва ушбу фаолиятдан олинадиган молиявий ҳамда бошқа маблағларни улар ўртасида тақсимлаш;

7. Манфаатдор шахсларга маслаҳат бериш; 8. Ходимларни ўқитиш; 9. Туризмнинг масъулиятли маркетинги; 10. Экотуризм табиатга йўналтирилади ва барқарор туризм «чорраҳасида» жойлашади.

Демак, ўтказган тадқиқотларимиз натижаларидан келиб чиққан ҳолда, айтиш лозимки, экотуризм – ижтимоий масъулиятли ва экологик барқарор ривожланишни, табиий ва маданий меросни сақлашни, муҳофаза қилишни таъминловчи туристик фаолият, биохилма-хиллик ва маҳаллий аҳоли ўртасидаги синергетик муносабатларга асосланган, табиатга саёҳат қилишни кўзда тутувчи, туризмнинг сердаромад инновацион йўналишидир²⁹.

1.2. Экологик туризмнинг турлари ва шакллари таснифи

Маълумки, туризм ва экотуризмга оид Ғарб, Европа, Шарқ ва МДҚ давлатларидаги ёндашувлар бири-биридан ўзаро фарқланади. Шу сабабли, тадқиқотимизнинг ушбу бўлимида экотуризмнинг мавжуд турлари ва шакллари чуқур таҳлил қилган ва ўрганган ҳолда ўзига хос экотуризм таснифини ишлаб чиқишга ҳаракат қилинади. Бугунги дунё амалиётига кўра, экотуризмга режалаштириш, ташкил этиш ва бошқарув фаолияти мақбул бўлганда, узоқ илмий экспедициялардан тортиб, то қисқа муддатли дам олиш кунлари бўладиган табиат қўйнидаги дам олишларни ҳам киритиш мумкин. Экотуризмнинг бу хилма-хилликларини шартли равишда турли мезонлар бўйича, хусусан, саёҳатчилар гуруҳлари, бориб кўриладиган бош объектлар, туристик фаолият турлари, борилган жойда бўлиш давомийлиги (ва ҳ.к.ларга) кўра ажратиш мумкин.

Экотуризмнинг объектлари унинг классик ва тор доирадаги галқинига кўра, бузилмаган табиий комплекслар ёки унинг алоҳида элементлари ҳисобланади. Кўпинча, танишиш ёки илмий туризмнинг объектлари сифатида машҳур ва ноёб биологик турлар, жумладан, шарқий Африкада филлар, шерлар, Осиёда йўлбарслар майдонга чиқади. Бунга яққол мисол Руанда ташкил этилган тоғ

²⁹ Экотуризм атамасига муаллиф томонидан берилган таъриф

горилла маймунлари яшовчи Дес Волканс номли миллий парк ҳисобланади. Шунингдек, экотуристларни ўлик табиатнинг ноёб объектлари, геоморфологик, гидрологик ва бошқа хусу-сиятлар (*алоҳида тоғлар ва тепаликлар, горлар, шаршаралар, кўллар ва дарёлар ва ҳ.к.*) ҳамда палеонтологик топилмалар қизиқтиради. Бундан таш-қари, экотуризм объектлари бу - экзотик ўсимликлар ва биоценозлар, тропик ўрмонлар, ёзда гуллаётган тундра ёки баҳордаги чўл манзараси ва ҳ.к. келтириш мумкин.

Шунингдек, экотуризм объектлари маданий, этнографик, археологик ва тарихий ёдгорликлар ҳамда табиий-антропоген (маданий) ландшафтлар, айниқса, кенг талқиндаги экотурлар учун хосдир.

Инглиз тилида сўзлашувчи мамлакатларда машғулотлар хусусиятига қараб, шартли равишда илмий, танишув ва рекреацион туризм фарқланади.

Ғарб давлатларида рекреация туризми нисбатан кенг тушунча бўлиб, у туризмнинг бир қисми сифатида қаралади. Ҳақиқатан ҳам, рекреацион машғулотлар – кенг спектрдаги қисқа муддатли машғулотлар сифатида давомийлиги бир суткадан кам бўлади ва БТТ томонидан қабул қилинган тариф доирасига тушмайди.

Илмий туризмга эса олимларнинг экспедициялари, талабаларнинг ёзги дала амалиётлари ва бориладиган минтақада ахборотлар тўплашга йўналитирилган бошқа саёҳатлар тегишли бўлади. Илмий туризмнинг умумий экотуристлик оқимдаги улуши нисбатан кам бўлса-да, бироқ унинг роли етарлича катта бўлиши мумкин. Хусусан, илмий туризм кам ўрганилган районлар ва объектлар ҳақидаги ахборотларни сезиларлича тўлдирилишга имкон беради. Олинган ахборотлар нафақат фанни ривожлантириш учун, балки минтақада истиқболда экотуризмни барқарор ривожлантиришда фойдали бўлиши мумкин. Туризмнинг ушбу шакли турли мамлакатлар ўртасида илм-фан ва таълим соҳасида алоқаларни кенгайтириш, хайрия жамғармалари ва халқаро лойиҳаларни амалга оширишга асос бўлади. Айрим хорижий давлатларда муҳофаза қилинувчи ҳудудларда дала тадқиқотларини ўтказишда юқори малака талаб қилмайдиган оддий турист-волонтерлардан фойдаланилади. Масалан, Коста Рика бўйича сафарда кўпгина экотуристлар ноёб тошбақаларнинг уялари, яшайдиган жойларини карталаштириш, қушлар ва сут

мисувчиларнинг сонини ҳисоблаш, муҳофаза қилиш билан шуғулланадилар.

Танишув экотуриزمи — бу «экотуризмнинг классик кўринишидир». Унинг турларидан бири қушларни (бердвотчинг - инг. birdwatching), китларни ёки экзотик капалакларни кузатувчилар, ботаник экскурсиялар, археологик, этнографик ва палеонтологик саёҳатлар, экосафарилар, видео ва фотосуратга туширишни севувчилар кабиларни ўз ичига олади.

Рекреацион туризмнинг асосий мақсади табиатда дам олиш саналади ва у муайян танишув мақсадларини ҳам ўз ичига олади. Бундай туризм саргузашт туризмнинг бир кўриниши сифатида ҳам актив ва пассив ҳам бўлиши мумкин. Актив шаклига пиёда юриш, отда, туяда ва чанғида юриш, альпинизм, спелеотуризм, тоғ ва сув саёҳатларининг кўпгина турлари (катамаранларда ва шлотларда сузиш, байдарко, каноэ ва х.к.), рекреацион туризмнинг пассив шаклларига эса палаткали лагерларда дам олиш, яқин масофага походлар ва сайр қилиш, табиат кўйида овқатланишлар киради. Шунингдек, пассив рекреацион экотуризм экологик барқарорлик шароитларида балиқ овлаш, табиат инъомларини йиғиш кабиларни ҳам қамраб олади.

Экотуризмнинг турли шакллари ва турлари, улар ўртасидаги ўзаро алоқаларни куйидаги 1.2.1-расмдан кўришимиз мумкин бўлади.

Экотуризмнинг барча хилма-хилликларини 2 та асосий синфга ажратиш мақсадга мувофиқ. 1.2.1-расмга кўра, экотуризм табиатга йўналтирилган туризм синфига киради ва шунинг учун ҳам, экотуризмни аниқловчи мезонлар ишбилармонлик, конгресс ва бошқа турлардан фарқ қилади:

- Махсус муҳофаза қилинадиган ҳудуд (ММҚХ)лар (акваторий) чегараларидаги ва «ёввойи» бузилмаган ёки кам ўзгарган табиат шароитидаги экотуризм. Бундай турларни ишлаб чиқиш ва ўтказиш экотуризмнинг классик йўналиши бўлиб, бундай турлар экотуризмнинг тор доирадаги моҳиятига тегишли, «австралия» ёки «шимолӣ-америка» моделлари ҳисобланади.

- ММҚХ ва акваторийлар чегараларидан ташқаридаги, маданийлашган ёки маданий ландшафт (кўпинча, қишлоқ хўжалиги) доирасидаги экотуризм. Турларнинг бундай тоифасига экологик йўналтирилган турларнинг жуда кенг доирасини, хусусан, агротуризмдан тортиб, то катта лайнердаги круизгача киритишимиз

мумкин ва бу экотурларни «немис» ёки «ғарбий европа» моделига хос ҳисобланади.

Демак, экологик турларни бир қатор белгилари бўйича таснифлашимиз мумкин, жумладан, ҳаракатланиш усулига кўра, иштирокчилар таркибига кўра, давомийлигига кўра, туристлар яшайдиган мамлакат чегарасига нисбатан. Бироқ, асосан, 2 та муҳим белгисига эътибор қаратилади: экотур мақсади ва объекти.

Ўз мақсадига кўра, экотурларнинг қуйидаги турлари фарқланади:

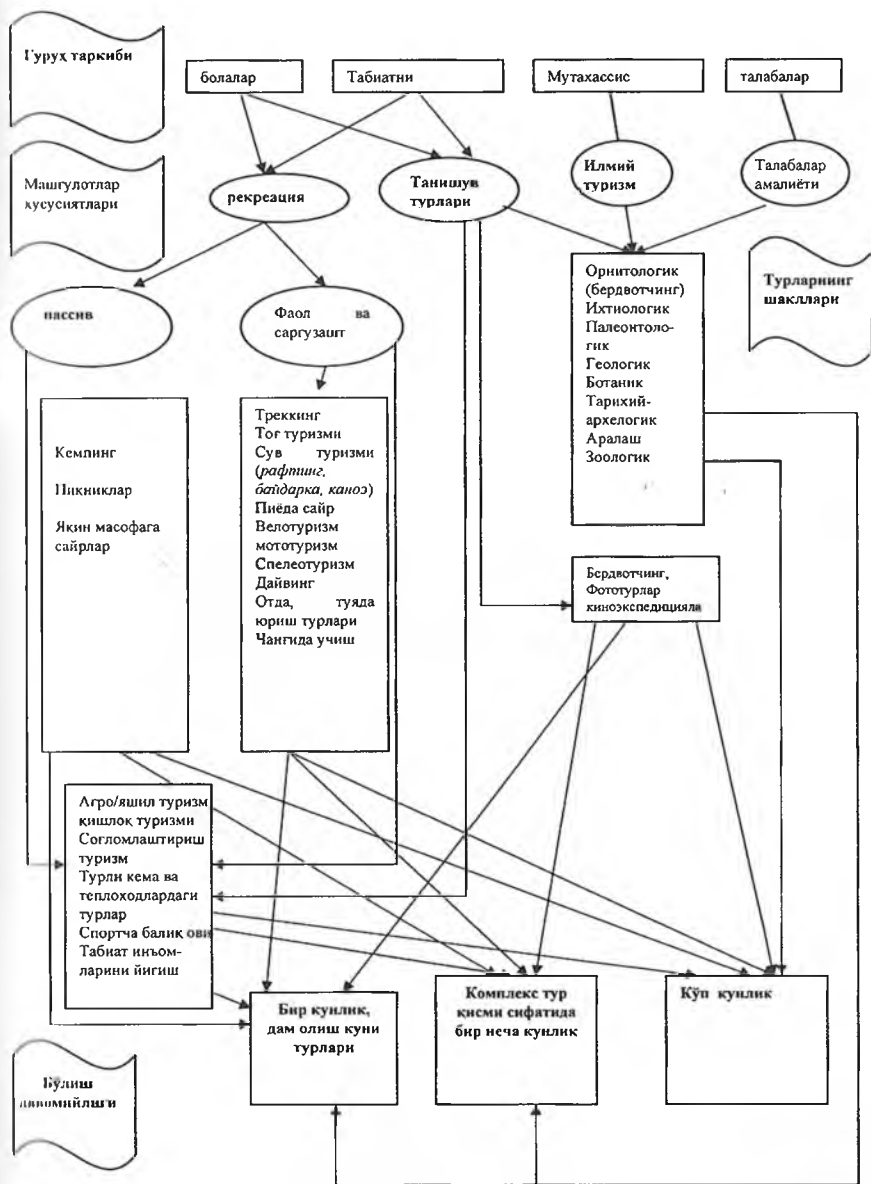
- «ёввойи» ёки «маданийлашган» табиатни экологик билимларни ўқитиш билан кузатиш ва ўрганиш;
- эмоционал ва эстетик мақсадларда табиат қўйнида дам олиш;
- табиий омиллар билан даволаниш;
- спорт ва саргузашт мақсадларидаги турлар.

Асосий объекти, турнинг мазмуни, унинг ташкил қилиниши шакли бўйича экотурларнинг қуйидаги турлари фарқланади:

- ботаник, зоологик, геологик ва шунга ўхшаш турлар;
- экологик-этнографик ёки археологик, экологик —маданий турлар;
- агротурлар;
- спелеологик, сув, тоғ турлар ва ҳ.к.

Экологик турларнинг мақсади ва объектлари ўзаро боғлиқ бўлиб, ҳар иккита белгини ҳам мутлоқ мустақил белгилар деб санаб бўлмайди, чунки айрим экотурларда, кўпинча, мақсад ва объектлар ўзаро қўшилиб, уйғунлашиб кетади. Шундай бўлса-да, экотурларнинг ҳар бир иштирокчиси унинг асосий белгилари ва хусусиятларини ажратиб кўрсатган ҳолда, турни у ёки бу турга таснифлаш мумкин.

Ниҳоят, экотурларнинг жуда аҳамиятли таснифий белгиларидан бири катнашчиларнинг ёши ва соғлиги даражаси саналади, чунки кўпгина мамлакатларда ногиронлар учун, муайян гуруҳдаги кишилар учун махсус турлар ташкил қилинади. Худди шунингдек, айнан ёш болалар учун экспедиция ва саёхатлар, походлар, катталарга, қарияларга мўлжалланган, кичик ва катта гуруҳдаги иштирокчилар учун мўлжалланган экотурлар фарқланади (1.2.1-жадвал).

1.2.1-расм. Экотуризм турлари ва шаклланишининг ўзаро боғлиқлиги³⁰

³⁰ Ушбу расм муаллиф томонидан ишлаб чиқилган

Мазкур таснифлаш жуда содда ва қулай бўлиб, кўпгина, асосий экотурлар барча хусусиятлари билан ушбу таснифга мос тушади.

Шунингдек, экотурларнинг ташкил қилиниши ва режалаштирилиши бўйича ҳам бир қанча турлари фарқланади, хусусан, биринчи синфдаги экотурларда туристларнинг ММҚХлардаги режим асосида хулқ-атвор қоидаларига риоя қилинишини назорат қилувчи профессионал гидлар иштироки талаб қилинса, иккинчи синфдаги экотурларда ҳаммага маълум чекловларгагина амал қилиниб, туристлар бироз эркин бўлади ва гидлардан ҳам жуда юқори малака талаб қилинмайди.

1.2.1-жадвал

Экотурларнинг иерархик таснифи³¹

Иерархик даража	Таснифлаш мезонлари
Йўналиши	Табиий йўналтирилган (техник имкониятлик, иқтисодий жиҳатдан мақсадга мувофиқлик, экологик қулайлик)
Синфлари	1. ТМҚХлар чегараларида «ёввойи табиат» даги экотурлар 2. ТМҚХлар чегараларидан ташқарида маданий ландшафт маконидаги экотурлар
Турлари	1. Асосий мақсадига кўра 2. Асосий объектига кўра
Шакллари	1. Иштирокчиларнинг ёшига кўра (болалар, катталар ва қариялар) 2. Уларнинг саломатлик ҳолатига кўра (имконияти чекланган ва чекланмаганлар) 3. Гуруҳлар сонига кўра (кичик, ўрта ва катта гуруҳлар) 4. Иштирокчиларнинг жинсига кўра (аёллар ва эркеклар)

Бундан ташқари, биринчи синфдаги экотурларда ўта юқори туристик инфратузумга, жойлаштириш воситалари билан туристларга хизмат қилинса, иккинчи синфдаги экотурларда нисбатан юқори ва қулай даражадаги воситалар билан амалга оширилади. Таъкидлаш лозимки, кўпгина мамлакатлада, жумладан, бизнинг Ўзбекистонда ҳам алоҳида якка, марказлашмаган экотур шакллари ҳам кенг тарқалган бўлиб, масалан, спорт ва сафари-турлари антиэкологик турлар бўлиши мумкин.

³¹ Коростелёв Е. М. Практикум по экологическому туризму: учебно-метод. пособие. – СПб., 2008. Ушбу қўлланманинг 12-бетиди келтирилган А. В. Дроздовнинг 2005 йилда тақлиф қилган таснифи асосида муаллиф томонидан такомиллаштирилган

Умуман айтганда, экотуризмнинг ривожланишида кейинги йилларда бир қанча тенденциялар кузатилади. Бир томондан, экотуризм борган сари хилма-хиллашиб, тобора янги турлари пайдо бўлмоқда. Бошқа томондан эса, туризм саноатининг бошқа тармоқлари билан уйғунлашув ўсмоқда. Тор доирадаги классик табиатни муҳофаза қилиш экотуризми тарафдорлари экотуризмнинг ТМҚХ доирасидан чиқади, маданий ландшафтлар, ўз навбатида, оммавий «курорт» ёки «экскурсион» туризмда экологик туризмнинг янги элементлари пайдо бўлди, масалан, миллий боғлар ва бошқа табиий ҳудудларга қисқа муддатли ташрифлар шулар жумласидандир.

Экотуризмнинг ижтимоий-иқтисодий аҳамиятига мисол сифатида Канадада ҳар йили ёввойи табиатга ички туризм ЯИМнинг 25 фоизини ташкил қилишини, табиий туризмдан ҳукумат 1,7 млрд. доллар солиқ олишини ва бу ҳукумат томонидан ёввойи табиатни муҳофаза қилиш учун сарфланадиган маблағдан 5 марта кўп эканлигини, яъни табиий туризм табиатни муҳофаза қилиш тадбирларида салмоқли молиявий маблағ манбаи эканлигини³², Дес Волканс номли Руандадаги миллий парк гориллаларни сақлаб қолиш ва мамлакатга қаттиқ валюта олиб келишда экотуризм 3-ўринли манбага айланганлиги, БМТ ва БТТ томонидан кейинги 20 йилда ривожланаётган мамлакатларга экотуризмларни, бой флора ва фаунани кузатиш учун туристлар оқимининг ошиб боришини, Кения, Эквадор, Коста-Рика, Непал каби кичик давлатларда экотуризм қаттиқ валютадаги даромад олишнинг энг асосий манбаси эканлигини айтишимиз мумкин³³.

Таъкидлаш керакки, экотуризмнинг ижтимоий афзалликлари ҳам жуда катта. Масалан: янги иш ўринларининг яратилиши, экологик таълим, аҳоли маданият даражасининг ошиши, инфратузилма тармоқларининг ривожланиши, қолоқ ҳудудлар иқтисодиётининг кўтарилиши. Бундан ташқари, экотуризмнинг ижтимоий афзалликларига табиатни муҳофаза қилишнинг турли жиҳатларини мисол келтириш мумкин. Чунончи, ривожланаётган давлатларда экотуризм кам самарали кишлоқ хўжалиги, ов, фойдали қазилмалар қазиб олиш, оммавий курорт туризмни ривожлантириш каби соҳаларга муқобил сифатида ривожланиши мумкин. Экотуризм иқтисодиётнинг бошқа соҳаларига, хусусий

³² Fillion, 1992: <https://ecodelo.org/3294-16>

³³ Whelan, 1991: <https://ecodelo.org/3294-16>

тадбиркорлик соҳасининг ривожланишига ҳам кучли таъсир кўрсатади.

Хорижий мамлакатлар тажрибасига кўра, экотуризм маҳаллий ва минтақавий иқтисодиётни диверсификация қилиш воситаси, даромаднинг нобарқарор манбаси (чунки, сиёсий вазият ўзгариши туристлар оқимиغا жиддий таъсир қилади), табиий офатлар, валюта курси ўзгаришларига жуда таъсирчан, мавсумий тавсифга эга, инфратузилмаларнинг йил бўйича тўлиқ ишлашини таъминламайди, албатта, йил 12 ой мавсум бўладиган ҳудудлар бундан мустасно. Бирок туризм маҳаллий аҳоли учун асосий машғулотиға тўлдирувчи сифатида муваффақиятли қўлланилиши мумкин.

Шунингдек, туризм мультипликатив самарага эга бўлиб, ундан олинган дастлабки даромадлар маҳаллий иқтисодиётнинг барча соҳаларини ҳаракатга келтиради. Масалан, туристик автобус ҳайдовчиси ёки сувенир сотувчи ҳунарманд топган пулини бензин, озиқ-овқат сотиб олишга сарфлайди ва иқтисодий фаолият спиралсимон кечади.

Албатта, бунда нисбатан паст ривожланган мамлакатларда валюта оқиб кетиши юқори бўлиб, ривожланган мамлакатларга яна валюталар қайтиб кетади. Жаҳон банкининг маълумотларига қараганда, ривожланган мамлакатларда туризмдан олинган ялпи даромаднинг 55-60 фоизи яна шу давлатларга қайтиб беради. Таъкидлаш жоизки, Жаҳон ресурслар институтининг баҳолашларига кўра, Зимбабве, Непал ва Аннапурна ҳудудларида табиий туризмдан келган даромаднинг атиги 10 % гина қолади, холос.

Шунинг учун ҳам, кўпгина давлатларда мана шу даромадларни сақлаб қолиш, мамлакатдан чиқиб кетишининг олдини олиш бўйича хусусий корхоналар томонидан ердан фойдаланганлик учун турли солиқларни, тўловларни жорий қилиш, фаолият олиб бориш учун лицензияларни аукцион усулида сотиш каби бир қатор тадбирлар амалга оширилмоқда.

Таҳлилларга кўра, экотуристлар инсон оёғи етмаган жойларда ёввойи табиатдан уйғунликда баҳраманд бўлиш, қоқ шароитларга тушиб кўриш, ҳар кунги шовкин сурон-шаҳар шароитларидан узоқлашишни исташади.

Экотуризм маҳаллий аҳоли турмуш даражасини оширади, иқтисодиётнинг бошқа тармоқларига мультипликатив самара кўрсатади, хусусан, биринчи навбатда, қишлоқ хўжалиги, енгил

саноат, қурилиш материаллари саноати ва ҳ.к. Бироқ айрим мамлакатларда бой-бадавлат туристларнинг келиши маҳаллий товар ва хизматларнинг баҳоларини ошириб юборади. Бунинг ўзини янги яратиладиган иш ўринлари, инфратузилма объектлари ва пул тўловлари қоплайди. Бироқ маҳаллий аҳоли тобора қиншоқлашади, ижтимоий лойиҳалар амалга оширилмаса, туризм ривожланишига нисбатан салбий муносабат шаклланиши ҳам мумкин.

Туризмдан бирламчи ва иккиламчи даромадларни иқтисодиётнинг турли субъектлари ва секторлари олиши мумкин. Шунинг учун ҳам, бирон ҳудуд ёки минтақада экотуризмни ривожлантириш режалаштирганда қайси кишилар гуруҳи учун даромадлар олиши ва қайсилари учун камайиши мумкинлигига эътибор қаратиш керак. Чунки янги даромадлар маҳаллий аҳолининг даромадлари ва турмуш фаровонлигини ошириши ёки аксинча, мавжуд тенгсизликни янада чуқурлаштириши мумкин. Масалан, халқ хунармандчилиги буюмларини жойида ишлаб чиқарувчи 8 нафар маҳаллий хунарманд аҳоли Коста-Риканинг Монтеверде қўриқхонасида 90-йилларда арзимаган кичик миқдорларда савдони бошлаб, йилига 50 минг АҚШ доллари миқдорида даромад оладиган даражага чиқишган³⁴.

Экотуризмнинг афзал томонларидан яна бири маҳаллий аҳоли маданий онг даражасининг ижтимоий ва маданий трансформациялашуви, учинчи дунё мамлакатлари эътибори қаратилиши ҳисобланади.

Экотуризмни ривожлантиришнинг янги стратегияси қишлоқ хўжалиги, туризм ва табиатни муҳофаза қилиш манфаатларини уйғунлаштиришдан иборат. Фермер ва деҳқонлар томонидан ишлаб чиқариладиган экологик тоза сут ва пишлоқнинг хилма-хил турлари, колбаса маҳсулотлари туристлар учун алоҳида эътиборга моликдир. Фермерлар нафақат ўз маҳсулотларини сотади-лар, балки ўз уйларини кичкина пансионат, қулай ва шинам квартиралар сифатида меҳмонларга ижарага бериб, туризмдан оладиган даромадларини 2-3 мартагача оширадilar.

Экотуризмни ривожлантиришнинг мавжуд тажрибаларидан келиб чиққан ҳолда, қуйидаги ижобий иқтисодий ва шу билан

³⁴ K. Ziffer. Ecotourism: The Uneasy Alliance. 1990.: https://ecodelo.org/3294-16_ekoturizm_kak_mirovye_uyunlenie-ekologicheskii_turizm_kak_sovremennaya_ideologiya_puteshestviy

бирга, ижтимоий вазифа ҳамда афзалликларини келтириб ўтишимиз мумкин:

1. Маҳаллий аҳоли учун янги иш ўринларини яратиш;
2. Табиатдан фойдаланишнинг анъанавий шакллари, экологик тоза озиқ-овқат маҳсулотларини ишлаб чиқаришни рағбатлантириш;
3. Табиатни муҳофаза қилиш билан бирга, инфратузилмага ва сервисга инвестициялар киритиш;
4. Маҳаллий аҳолининг турмуш фаровонлиги ошиши, туристик ва табиатни муҳофаза қилишга йўналтирилган касбларни ўзлаштириш билан боғлиқ махсус таълимнинг ривожланиши;
5. Хунармандчиликнинг ривожланиши;
6. Маҳаллий ўз-ўзини бошқаришнинг ривожланиши;
7. Маҳаллий яшовчиларнинг ман-фаатларини инobatга олган ҳолда ривожланиш режаларини шакллантириш.

Юқоридаги санаб ўтилган афзалликлар билан бирга, экотуризмнинг ўзига яраша салбий жиҳатлари ҳам мавжуд бўлиб, улар бевосита ва билвосита таъсирларга ажратилади. ТМҚХларда экотуристар оқимининг кўпайиши, табиий ресурслардан нооқилона фойдаланиш, меҳмонхоналар қурилиши маълум даражада табиий муҳитга, ёввойи ҳайвонот ва ўсимлик дунёсига салбий таъсир кўрсатади.

Шунингдек, табиий туризмнинг салбий оқибатлари Цебаллос-Ласкурейнинг ишларида қуйидагича таснифланади: геологик формацияларга сал-бий таъсирлар³⁵; тупроққа³⁶; сув ресурсларига³⁷, ўсимлик дунёсига³⁸, ёввойи ҳайвонларга салбий таъсирлари³⁹;

³⁵ Petrified Forest National Monument «Тошга айланаётган ўрмон» номли АКШнинг Аризона штатида «сувенир овчиларининг, яна бир Рокланд Давлат парки номли (Rockland State Park) ҳудудда туристлар минераларни коллекция қилишлари учун 100 та жойнинг ажратиб берилиш каби тадбирлар сабабли сувенир сифатида кўпгина конлардан ноёб сталактит каби минералларнинг қазиб олинishi;

³⁶ туризм инфратузилмаси объектлари қурилиши учун тупроқ кўчириш, олиб ташлаш ишлари, сўкмок, йўллар ва майдончаларда палаткалар қуриш учун тупроқни кукун даражасигача майдалаш, киргоқ ҳудудлари, горлар, йўлларда турист оқимининг ҳалдан зиёд кўплиги, отда, машиналарда юриш сабабли тупроқнинг зичлашиши, унумдор қатламнинг йўқолиши, тупроқ эрозияси, эвтрофикацияси ва ҳ.к.

³⁷ сув сифатининг, таркибининг бузилиши, сув юзида турли ёт жисملарнинг қалқиб юриши натижасида қайиқларда сузининг кўйинлашуви, қулмақлар ҳосил бўлиши, паразитар касалликларнинг тарқалиш хавфи, сувга турли тозаловчи хлор ва бошқа кимёвий моддаларнинг ташланиши натижасида сув остидаги флора ва фаунанинг қирқилиши ва ҳ.к.

³⁸ ўсимликлар турларининг, зичлигининг, манзарасининг бузилиши, кесилиши натижасида уларда яшовчи ҳайвонларнинг кўчиб кетиши ва ҳ.к.

³⁹ туристларнинг қуш ва бошқа ҳайвонларнинг рўйхатга олиш, расмга олиш учун улар ҳудударига жуда яқин масофаларга оммавий «бостириб киришлари» уларни уя қуриш, кўпайиш, тарқалиши, овқатланиши жағдларига салбий таъсир қилади. АЙинкса, ТМҚХларга инсонларнинг ташрифи, радиоприёмник, уяли алоқа телефонлари, ёриткичлар, моторли қайиқлар ва автотранспорт воситалари, уларни суъий овқатланишига уришишлар, ҳайвонларга берилган озиқ-овқат, айниқса, гўнг маҳсулотларининг бузилиши

санитар шарт-шароитларнинг⁴⁰; ландшафт эстетик хусусиятларининг ўзгариши⁴¹; маданий муҳитга салбий таъсирлар⁴².

Баъзан экотизимлар мураккаблиги туфайли туризмнинг таъсирини узоқ муддатли кумулятив таъсирлар сабабларини аниқлаш қийин бўлади. Шунинг учун, республикаимиз ва минтақаларда экотуризмни ривожлантиришда туризмда табиий ресурсларни исроф қилмасдан, бузмасдан фойдаланишни режалаштириш, экологик ресурсларни бошқариш, салбий таъсирларини юмшатиш ёки йўқотишни илмий-амалий жиҳатдан ўрганишимиз зарур.

Демак, агар туризм атроф-муҳитга зиён етказса у том маънодаги экотуризм таърифига мос келувчи туризм бўлмайди. Чунки, ҳақиқий экотуризм табиатни муҳофаза қилувчи қудратли воситалардан бири ва унинг асосий вазифаси — табиатга қилинадиган саёҳатларнинг салбий таъсирларни камайтириш ва инфзалликларини оширишдан иборат.

1.3. Экотуризмни ривожлантиришнинг жаҳон тажрибаси

Кейинги 20 йил давомида туризм саноати даромадлари ва туристлар сони бўйича ҳам барқарор ўсишга эришиб, дунёнинг деярли барча минтақаларида иқтисодий, ижтимоий, маданий ва экологик аҳамият касб этмоқда. Жаҳонда халқаро туризм ривожланишида ҳали ҳам ЕИ, Американинг саноати ривожланган давлатлари пешқадамлик қилгани ҳолда Шарқий Осиё ва Тинч Океани худудида, Жанубий Осиё, Африка ва Яқин Шарқда бир неча туристик йўналишларнинг ўсиш суръати жуда тез ва бу ҳудудлардаги бир неча давлатларда эса жуда юқори ҳисобланади. ИХТ давлатларининг жаҳон туризм бозоридаги улуши 9,4 фоизни

сифлиби касалликларнинг тарқалиши, хайвонларнинг ўлиши, онасидан болаларини ажратиб олишлар, ёнғин хайвонлар, қушлар ва йирик сүт эмизувчилар, баликлар ва бошқа сув ости ва усти хайвонларининг қулқ-итвorigа жуда ёмон таъсир қилади, улар сутқалик ҳаракат ва овқатланиш рақсонини, тухум қўйиш жойларини ўзгартириб юборишади.

⁴⁰ Бир марталик стаканлар, целлофан пакетлар ишлатилиши оқибатида чиқинди ва ахлатлар қўлайтиши, чиқиндиларни қўмиш ёки ёқиш натижасида ер таркиби, табиий сув ва ер усти хавзаларининг ифлосланиши.

⁴¹ Йўл атрофларида хожатхона қоғози, консерва банккалари, целлофан пакетлар, баклажккаларнинг ахлат ва чиқинди уюмларининг тўпланиб қолиши, ТМҚХларда дарахтлар пўстлоқларининг кесилиши, дарахт ва қовиларга ўйиб, ёзувлар ёзиш, бино ва иншоотларга зиён етказилиши натижасида туристларнинг таассуротини ёмонлаштириб, мазкур ҳудудларга боргиси келмай қолади.

⁴² умуман олганда, туризмнинг экотизимларга таъсири бир қатор омилларга боғлиқ, жумладан, туристлар сони, уларнинг бўлиш давомийлиги, фаолият тавсифи, муайян ҳудудларнинг экологик хусусиятлари, ўсимлик ва хайвонлар ҳаётий циклининг қайси босқичида ташриф амалга ошмоқда ва ҳ.к.

ташкил қилсада, кўп давлатлар мавжуд туристик салоҳиятидан тўлиқ фойдаланилмапти. ИХТга аъзо давлатлардан Малайзия, Туркия, Миср, Тунис, Индонезия, Марокашгина нисбатан туристик фаоллиги юқори саналади.

Ўзбекистонда ҳам туризм секторини ривожлантириш ва иктисодиёт-нинг стратегик соҳасига айлантириш мамлакатимиз ва минтакалар учун энг юқори устувор долзарб масалалардан саналади. Айниқса, экотуризмни ривожлантиришда илғор хорижий тажрибаларни ўрганишимиз ва улардан республикамиз шароитида самарали фойдаланиш зарур. Шу сабабли, тадқиқотда динимиз, маданиятимиз яқин бўлган Миср ва Туркиянинг экотуризмни ривожлантириш бўйича тажрибаларига тўхталиб ўтамыз.

Миср Араб Республикаси – Араб давлатлари орасида етакчи, тарихи ва маданияти жуда бой бўлган ноёб давлатдир. Африка қитъасидаги аҳоли сони бўйича энг катта давлат ҳисобланади. Миср Африканинг шимолий-шарқий қисми ва қисман Осиё (*Синай ярим ороли*)да жойлашган давлат. Майдони 1001,4 минг км². Аҳолиси 69,5 млн. киши. Пойтахти – Қоҳира шаҳри. Исроил, Фаластин, Судан, Ливия давлатлари билан чегарадош. Миср шимолида Ўрта Ер денгизи, шарқида Қизил денгиз жойлашган. Аҳолиси Нил дарёсининг бўйида истиқомат қилади ва ер майдонининг 95 фоиздан ортиқ қисми саҳродан иборат. Шундай оғир шароитга қарамасдан, бутун дунёдан ташриф буюрадиган туристлар сони бўйича Африкада етакчи ҳисобланади. Миср ҳудудининг деярли ҳаммаси чўл зонасида жойлашган. Шундан фақат 3,5 % (35 минг км²) Нил дарёси дельтаси ва водийсига тўғри келади. Рельефи ва геологик тузилиши жиҳатидан Миср ҳудуди шартли равишда 4 зонага бўлинади: 1) *Ливия чўли*; 2) *Арабистон чўли*; 3) *Синай я.о.*; 4) *Нил дарёси водийси ва дельтаси*.

Мамлакатнинг катта қисмида ҳаво қуруқ ва кам булутли, тропик континентал чўл иқлими, ёғин ахён-ахёндагина ёғади. Мамлакатдан биргина Нил дарёси ўтади ва сизот сувлар, майда кўллардан, Нил дельтасида каналлардан суғоришда фойдаланилади. Миср ҳудудининг катта қисми сувсиз ва ўсимликсиз чўллар бўлиб, асосан бутасимон ва ўт ўсимликлар кенг тарқалган. Нил водийсида, асосан, маданий ўсимликлар, Ўрта денгиз соҳилларида чўл пиёзи, наъматак, янтоқ экилади. Ҳайвонлардан судралувчилар, жумладан, калтакесак кўп. Чўлларда чия-бўри, тулки, сиртлон, Нил бўйида ғоз, оққур, ўрдак, шунингдек, йиртқич қушлар бор.

Аҳолисининг 98 % мисрлик араблар бўлиб, греклар, арманлар, италянлар, инглизлар, французлар ҳам яшайди. Аҳолининг 43,9 фоизи шаҳарларда истиқомат қилади ва энг йирик шаҳарлари Қоҳира, Искандария, Порт-Саид, Исмоилия, Танта, Сувайш, Ал-Мансура, Даманхур, Ал-Маҳаллат-ул-Кубро саналади.

Мисрда туризм асосий даромад келтирувчи соҳа бўлиб, XX асрнинг 70-йилларидан бошлаб давлат томонидан ушбу тармоқни ривожлантириш учун катта аҳамият қаратилди ва инвестицияларнинг асосий улуши немис тадбиркорларига ҳисобига тўғри келди. Натижада 90-йилларнинг бошларига келиб, туризмдан келадиган даромад Сувайш каналида кемалардан тушадиган даромаддан ошди ва 2 млрд. АҚШ долл.ни ташкил қилди.

Денгиз соҳилидаги Шарм аш-Шайх, Хургад ва бошқа курорт шаҳарларида курорт мажмуалари интенсив равишда қурилган ва модернизация қилинган бўлиб, дайвинг, серфингни севувчилар учун жуда мароқли. Мисрда қадимги Миср, христианлар ва ўрта асрларда араблар цивилизациясиларидан мерос қолган ёдгорликлари мавжуд. Туристар Қадимги Миср эҳромлари, Гиза пирамидалари, Шохлар водийси, Фиръавнлар эҳроми Ўрта асрлар ёдгорликлари, яъни Ислоҳ ва Кўхна Миср.

Экотуризм кенг қамровли инфратузилмани талаб қилмайдиган, туризмнинг бошқа турларига қараганда кичик аммо тез ўсиб бораётган бир ҳаракат ва атроф-муҳитга катта таъсир кўрсатади. Миср туризмнинг деярли 75 фоизи асосан Синайда ва Қизил денгизда дам олишга эътибор қаратилган.⁴³

Миср Туризм вазирлиги томонидан ишлаб чиқилган туризмни ривожлантириш стратегиясида экологик жиҳатларга эътибор қаратилган. Ушбу стратегия Мисрнинг ноёб ёдгорликлари билан бир қаторда экотуризм ресурсларини ҳам ҳимоя қилишга қаратилганлиги катта аҳамиятга эга. Туризмни ривожлантиришнинг устувор йўналишларига Акаба кўрфазининг қирғоғи, Хургададан Қизил денгиздаги Сафагагача, Нил қирғоқларидаги Сохагдан Асуанагача бўлган худудлар ва яхта туризми киради.⁴⁴

⁴³ Smits, R., & Shousha, N. (1998). Egypt's Red Sea Resorts... trends and Opportunities ... Retrieved from [http://www.hotel-online.com/Trends/Andersen/1998_Egypt's Resorts.html](http://www.hotel-online.com/Trends/Andersen/1998_Egypt's%20Resorts.html)

⁴⁴ Wahab, S. E. A. (1997). Tourism development in Egypt: Competitive strategies and implications. In C. Cooper & S. Wanhill (Eds.), *Tourism development: Environmental and community issues*. London: John Wiley & Sons.

Мисрда 1280 км.лик маржон қоялар мавжуд ва уларнинг кўпчилиги Қизил денгиз ҳудудида жойлашган бўлиб, ҳудуд катта биохилма-хилликка эга. Масалан, факат Хургада ҳудудига ҳар йили 600000 атрофида сайёҳ сув остига тушиш учун ташриф буюради. Денгиз соҳили ресурслари, маржон қоялар умумий мулк бўлиб, дайвинг ҳудудларга кириш учун восита сифатида қаралмоқда. Шу сабабли, маржон қоялар ва унга боғлиқ жойларни кўриқлаш, рекреацион фаолиятни самарали бошқариш учун экологик сиёсатни ишлаб чиқиш зарурати пайдо бўлди. Ҳозирги кунда Миср ер майдонининг 9 фоизида 23 та кўриқланадиган ҳудудни ичига олган табиий резерватлар мавжуд ва яқин йилларда яна 17 та табиий ҳудудни ташкиллаштириш кутилмоқда. Кейинги йилларда бир қатор тарихий ёдгорликлар қазилган ва қайта тикланган жойларда бир неча миллий парклар ва кўриқланадиган ҳудудлар очилди. Кўпчилик маҳаллий туроператорлар жуда кўп ҳар хил табиий маҳсулотлар, саргузашт ва спорт туризми, балиқ ови ва овга чиқишни таклиф қилмоқда. 1983 йилда Рас-Мухаммад Миллий парки (РММП ТМҚХ) сифатида эълон қилиниши Хургада-Сафага ҳудудида экологик яхшиланиш Жанубий Синайда табиатни муҳофаза қилиш сиёсати ва фаолиятига нисбатан секин ривожланишни бошлади. №102/1983 қонуни билан ҳимоя қилнадиган Гебель-Эльба муҳофаза қилинадиган ҳудуди билан боғлиқ Хургаданинг соҳил ҳудудидаги қоялар тизими мавжуд еттита орол мавжуд.⁴⁵

Туркия Республикаси – Осиёнинг ғарбий ва Европанинг жанубий қисмида жойлашган. Пойтахти – Анқара шаҳри. Давлат тили – Турк тили. Майдони — 783,562 км². Аҳоли сони – 81 млн. киши. Греция, Болгария, Грузия, Арманистон, Эрон, Сурия, Ирок давлатлари билан чегарадош. Шимолий қисмини Қора, жанубини Ўрта ер денгизи, ғарбини Эгей денгизи сувлари ювиб турса, Мармар денгизи, Босфор ва Дарданелл бўғозлари орқали мамлакатнинг Европа ва Осиёдаги ҳудудлари ажралиб туради. Истанбул, Анқара, Измир, Адана, Бурса, Коня, Анталия. Истанбул – туризмнинг йирик марказларидан бири. Унга милоддан аввалги XII асрда асос солинган. Дастлаб Рим империяси пойтахти бўлган. У пайтда Константинопол деб ҳам юритилган. Ҳозирги номини 1930-йилда олган. Шаҳарда муқаддас София музейи, ажойиб

⁴⁵ Mohammed I. Eraqi. Ecotourism resources management as a way for sustainable tourism development in Egypt // Tourism Analysis, 2007, Vol. 12, pp. 3

масжидлар бор. Византия ва мусулмон архитектураси ёдгорликлари кўп.

Асосий дарёлари – Ёшил, Ирман, Дажла, Фрот, Аракс, Чорах. Ўрмонлар 15% майдонни эгаллайди. Унда қайрағоч, арча, сарв дарахти, эман, граб ва буталар ўсади. Ҳайвонлардан буғу, олмахон, ёввойи чўчка, бўри, чиябўри, айик, тоғ эчкиси, сиртлонлар яшайди. Қушлардан қарға, бургут, лайлак, қалдирғоч ҳамда илон ва қалтакесаклар кенг тарқалган.

Туркия табиати ниҳоятда рангбаранг ва жозибадор. Рельефининг аксари тоғ ва ясситоғлик; шим. ва жан. соҳилларга параллел равишда ястанган тоғ тизмалари орасида кенг ва очик текислик, қир, кўл, плато ва дарёлар мавжуд. Шим.да Қора денгиз соҳилига ёндош равишда Шим. Анадолу ясситоғлари, жан.да Торос тоғлари, Мармар денгизи томонда Сомонли, Улутоғ, Истранжа ва Текиртоғлар, эгей денгизи томонда Қозак, Юнт ва Ойдин тоғлари, Ўрта Анадолуда Қизилтоғ, Раман ва Сўф тоғлари, Шарқий Анадолуда Ағри тоғлари (бу тоғда Т.нинг энг баланд нуқтаси бўлган Буюк Ағри чўққиси — 5137 м) қад кўтарган.

Кейинги 20 йилда Туркия иқтисодиётида туризм алоҳида аҳамиятга эга тармоқлардан ҳисобланади. Ушбу соҳада 2 млн.дан ортиқ киши банд бўлиб, жаҳонда туристлар орасида оммавийлиги бўйича 6-ўринда туради.

Туркия қирғоқларини тўртта денгиз ювиб туриши, хизматлар соҳасини ривожлантириш учун барча шароитлар мавжуд, денгиз соҳилларида Ўрта Ер денгизининг субтропик иқлими (соҳил узунлиги 7200 км, 355 пляж), 700 минг ўринли 2870 та меҳмонхона, термал манбаларнинг сони бўйича Европада 2- ва жаҳонда 7-ўринда туради (1300); кўп сонли диққатга сазовор жойларининг мавжудлиги (*Афсонавий Троя қалъаси каби қадимги Юнон ва Рим шаҳарлари, Византия ва Усмонийлар давридаги ёдгорликлар*). Ривожланган транспорт тармоғи мамлакат ичида исталган жойга қулай бориш имкониятини беради. Туркияда экотуризмни ташкил қилиш бўйича илк қадамлар 1956 йилда чиққан Ўрмон Қонуни асосида қўйила бошланди. Бу қонун асосида бир неча резерватлар, миллий парклар ташкил этилди.

Туркия Маданият ва Туризм Вазирлиги экотуризм билан боғлиқ лойиҳалари (Байкал вд, 2011)

Лойиҳалар	Мазмуни
Хужум лойиҳаси	Лойиҳа 1989 йили бошланган ва Егей ва Оқденгиз қирғоқларидаги шаҳар ва қишлоқларни инфратузилмасини ривожлантириш, кейинчалик соҳилда янги йўналишларни очиш мақсадида ишлаб чиқилган. Лойиҳа 2020 йилга яқунланиши режалаштирилган.
Мовий байроқ лойиҳаси	Мовий байроқ табиатнинг сайёҳлар учун зарур стандартларга эга бўлган замонавий пляжларни ва портларни барпо эти учун иноmidир. Бу туризмни ривожлантириш учун катта имконият ҳисобланади.
Плато туризм лойиҳаси	Шарқий Қораденгиз ва Оқденгиз соҳилларида бугунга қадар 26 та яйла «Плато туризм маркази» очилган.
Тог табиатига юриш лойиҳаси (Трекинг)	Тог табиати салоҳиятидан режали равишда туристик мақсадларда фойдаланиш мақсадида ишлаб чиқилган.
Сув туризми (каное-рафтинг) лойиҳаси	Чорух дарёси, Кўприкчай, Манавгат дарёси, Дим дарёси, Алара дарёси, Адана Феке Кўксув, Заманги, Фирот дарёси ва бошқа дарё ва каналларда рафтинг, каное, қайиқ каби воситаларнинг қўлланилиши мақсад қилинган.
Велотуризм маршрутларини ривожлантириш бўйича лойиҳа	Иқтисодиётни диверсикациялаш шароитида велотуризмни табиий спорт сифатида ривожлантириш ва тарғиб қилиниши мақсад қилинган.
Табиатга отда чиқиш лойиҳаси	Кападокия, Кастамону, Анталия, Мугла каби ҳудудларда ташкил қилиш.
Ғор туризми лойиҳаси	Торослар, Марказий Анадолу, Жанубий Анадолу, Фракия ва Шимоли-ғарбий Анадолу каби ҳудудлардаги юзлаб катта-кичик ғорларда илмий ва спорт туризмни йўлга қўйиш таклиф қилинган.
Спорт балиқ ови	Саёҳат давомида сайёҳларнинг саёҳат қилиш давомийлигини ошириш мақсадида спорт ва рекреацион тур сифатида тарғиб қилиш ва ташкил қилиш режалаштирилган.
Орнитологик туризм	Туркия Рамсар конвенциясига аъзо бўлганлиги ва халқаро аҳамиятга эга сувли ерларида қушларнинг учиб ўтиши, қўниши, қишлаши ва кўпайиши учун имкониятлар мавжудлиги сабабли Орнитологик туризмни ривожлантириш мақсад қилинган.
Ботаник туризм	Туркиянинг ўсимлик оламининг бойлиги (Европада 12000 га яқин ўсимлик тури мавжуд, Туркияда эса бу кўрсаткич 9000 га яқин), туризмнинг бу турининг ривожлантириш учун имкон яратади.
Ов туризми	Туркиянинг ҳайвотот оламининг бойлиги ва ресурсларнинг кўпчилиги сабабли ов туризмни йўлга қўйиш мақсад қилинган.

Ўтган асрнинг 60-йилларидан бошлаб Туркия иқтисодиётида ривожланиш стратегияси, 70-йилларидан иқтисодиётнинг

юксалиши, 80-йилларда туризм саноатининг ривожланиши нагжасида ресурслардан меъёрдан ортик фойдаланиш, атроф-муҳитга зарар етказиш каби салбий оқибатлар юзага кела бошлади. Туркияда туризмнинг салбий оқибатларини юмшатиш мақсадида табиатга ёрдам берадиган, унга зарар етказмайдиган ва унинг мақсади табиатни муҳофаза қилиш бўлган туризмнинг янги турларини (экологик, маданий, диний, тоғ, илмий туризм ва ҳ.к.) экотуризм ва маданий туризмни ривожлантиришга катта эътибор қаратилди.⁴⁶

Туркия Маданият ва туризм Вазирлиги туризмнинг жозибадорлигини ошириш, соҳилларга бўлган босимни камайтириш, туризмни табиатга ва ривожланмаган ҳудудларга йўналтириш мақсадида бир неча лойиҳаларни амалга ошириган.

Бутун дунёдаги каби Туркияда ҳам экотуризмни МҚТХларда ривожлантириш йўлга қўйилган. Туркияда МҚТХ сони 358 та бўлиб, уларнинг майдони 995 417,56 гани ташкил қилади. МҚТХлар майдони Туркия ҳудудининг 1,22 %ини ташкил қилади. МҚТХлар экотуризмни ривожлантириш учун жуда аҳамиятлидир.⁴⁷

Туркиядаги МҚТХлар

МҚТХ	Сони	Майдони (га)
Миллий парклар	40	848 119
Табиий парклар	181	83 604
Табиат муҳофазасига олинган ҳудудлар	31	63 694
Табиат ёдгорликлари	106	0,560
Жами МҚТХ	358	995 417,56

⁴⁶ Altan Ş., 2006; Türkiye'de Eko-Turizm Uygulamaları ve Ekonomiye Katkıları, Niğde Üniversitesi SBE, İktisat ABD, Yüksek Lisans Tezi.

⁴⁷ Akpınar E., Bulut Y., 2010; Ülkemizde Alternatif Turizm Bir Dalı Olan Ekoturizm Çeşitlerinin Bölgelere Göre Dağılımı Ve Uygulama Alanları, III. Ulusal Karadeniz Ormanlık Kongresi.

II БОБ. ҚОРАҚАЛПОҒИСТОН РЕСПУБЛИКАСИДА ЭКОЛОГИК ТУРИЗМНИ РИВОЖЛАНТИРИШНИНГ ҲОЗИРҒИ ҲОЛАТИ ТАҲЛИЛИ ВА УСЛУБИЙ ЖИҲАТЛАРИ

2.1. Қорақалпоғистон Республикасининг ижтимоий-иқтисодий ривожланишида туризмнинг ҳозирғи ҳолати таҳлили

Қорақалпоғистон Республикаси Ўзбекистоннинг шимоли-ғарбида, Амударёнинг қуйи, Орол денгизининг жанубий қисмида жойлашган. Республика Қорақум ва Қизилқум саҳроларига тутшиб кетган бўлиб, умумий ер майдони 166,6 минг квадрат километрдан иборат. У худудининг катталиги бўйича Ўзбекистон Республикаси минтақалари ўртасида биринчи ўринда туради. Минтақа ер майдонларининг 80 фоиздан ортиғини қум барханларидан иборат чўл худудлари ташкил қилади. Орол денгизининг қуриб бораётганлиги туфайли минтақа экологик талофат зонаси ҳисобланади.

Қорақалпоғистон Республикасининг аҳолиси 1,75 миллион кишидан ортиқдир. Аҳолининг миллий таркибида ўзбеклар 38,1, қорақалпоқлар 35,7, қозоқлар 18,2, туркманлар 5,1, руслар 0,7, корейслар 0,4, татарлар 0,3 ва бошқа миллат вакиллари 1,5 фоизни ташкил қилади.

Республиканинг маъмурий-худудий тузилмаси 15 та туман ва 1 та шаҳардан иборат. Минтақа Қозоғистон (990 км) ва Туркменистон (784,1 км) давлатлари, Хоразм (263,2 км), Навоий (300 км) ва Бухоро (66 км) вилоятлари билан чегарадошдир. Унинг худудидан халқаро аҳамиятга эга магистрал темир йўллар ва автомобиль йўлларининг ўтганлиги ҳам муҳим аҳамият касб этади.

Қорақалпоғистон Республикаси туризм ва меҳмонхона хизматларини ривожлантириш учун катта салоҳиятга эга. Ҳозирги вақтда республикада 48 та меъморчилик ва архитектура ёдгорликлари, 42 та монументал ва санъат ёдгорликлари ҳамда 3 та диққатга сазовор жойлар (*Султон Увайс мемориал мажмуаси, Савицкий номидаги санъат музейи, Миздахкан архитектура мажмуаси*) ва 255 та археологик обидалар мавжуд. Бундан ташқари, Нукус шаҳрида 545 ўринли 15 та меҳмонхона фаолият

юритмоқда⁴⁸. Шунингдек, туманларда 12 та меҳмонхона ва «юрта» (қора уй)лар ишлаб турибди.

Таъкидлаб ўтиш жоизки, ҳозирги вақтда минтақанинг Қонликўл, Чимбой ва Кегейли туманларида меҳмонхоналар умуман мавжуд эмас. Эллиққалъа туманидаги Тупроқ қалъа (э.ав. I-IV асрлар), Аёз қалъа (э.ав. III-IV асрлар), Қирққиз қалъа (э.ав. III-IV асрлар), Бургут қалъа (VI-VIII асрлар), Амударё туманидаги Шилпиқ (I-IV асрлар), Хўжайли туманидаги Миздакхон мажмуи (III-IV асрлар) катта тарихий-маданий ва маънавий аҳамиятга эга. Шундай бой салоҳият мавжудлигига қарамасдан, республикада туризм ва меҳмонхона хизматлари яхши ривожланмаган.

Туризм ва меҳмонхона хизматларининг жами хизматлардаги улуши

0,1 фоизни ташкил этмоқда. Туризм хизматлари Нукус шаҳри, Беруний, Эллиққалъа туманларида йўлга қўйилган, холос. Минтақанинг қолган туманларида, айниқса, Эллиққалъа, Қўнғирот, Тўрткўл, Хўжайли, Амударё туманларида туризмни ривожлантириш учун жуда катта салоҳият мавжуд ва улардан самарали фойдаланиш талаб этилади.

Биз ушбу тадқиқотимиз давомида Қорақалпоғистон Республикасини ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш стратегияси асосида ишлаб чиқилган экотуризмни ривожлантириш бўйича SWOT-таҳлилини амалга оширдик (2.1.2-жадвалга қаранг).

Қорақалпоғистон Республикасининг туристик салоҳиятини тарғиб қилиш борасида кўпроқ чет эл тажрибасини ўрганиш, реклама ва маркетинг ишларини янгича ташкил қилиш, ҳар бир тарихий обидага тегишли ўзига хос афсоналарни ёзиб олиш, электрон, хорижий ва миллий ОАВларида, даврий нашрларда тарқатиш лозим.

⁴⁸ Қорақалпоғистон Республикасида туризм ва дам олиш ривожланишининг асосий кўрсаткичлари. Статистик Бюллетень.-Нукус, 2017.

Қорақалпоғистон Республикасида экотуризмни ривожлантиришнинг SWOT-таҳлили

КУЧЛИ ТОМОНЛАРИ (Strengths)	ЗАЙФ ТОМОНЛАРИ (Weaknesses)
<ul style="list-style-type: none"> - тарихий обидаларнинг қўллиги ва рекреация ресурсларига бойлиги, археозогуризмни ривожлантириш имконияти; - экспонатлари сони бўйича Марказий Осиёда ягона бўлган Савийский номидаги санъат музейининг мавжудлиги; - кул ва транспорт инфратузилмаси, автомагистрал ва темир йўллар билан Қозоғистон, Россия ва бошқа давлатлар орқали Европада, Туркманистон орқали Эрон ва бошқа мамлакатлардан туристлар жалб қилиш имконияти; - ўзига хос тарихий аъёналарини ўз ичига олган гастрономик хизматлар (балик ва балик маҳсулотларини тайёрлаш, қимиз, бешбармоқ ва бошқ.); - экотуризмни ривожлантириш учун хилма-хил рельеф, гидрогеологик, бальнеологик ресурслар, сув объектлари, қўллар, орнитологик кўриқхоналар, дарёлар, денгиз, тарихий археологик ёдгорликлар, ер ости маңитлари, некрополларнинг мавжудлиги. 	<ul style="list-style-type: none"> - туризм саноатининг жуда қолоқ ҳолати; - Туристик инфратузилманинг етарли даражада ривожланмаганлиги ва ҳудудлар бўйича ўта нотекеис тақсимоти; - Туристик ва экотуристик хизматлар кўрсатишда норасмий сектор улушининг юқорилиги (савдо, транспорт хизматлари, маъшии ва тиббий хизматлар); - минтақада туристик буюро ва ташкилотларнинг ўта камлиги, соҳа ходимларининг замонавий касбий-экологик ва туристик таълим, малака даражасининг пастлиги; - туристик объектларда йўл ва йўл бўйи инфратузилмасининг ривожланмаганлиги, турресурслар ва объектлар атрофида оддий маъшии инфратузилманинг йўқлиги ёки паст даражаси; - минтақада туризм, хусусан, экотуризм бўйича реклама-ахборот материалларининг халқаро ва миллий электрон, аънаванавий ОАВларда еритилмаслиги ёки қоникарсиз ёритилиши; - минтақада экологик шароитнинг, ичимлик сувининг яхши эмаслиги ва шўрланмиш даражасининг юқорилиги; - тарихий археологик объектларга олиб борадиган йўлларнинг йўқлиги ва бошқа инфратузилмаларнинг ёмон аҳволда эканлиги ва х.к.
ИМКОНИЯТЛАР (Opportunities)	ХАТАРЛАР (Threats)
<ul style="list-style-type: none"> - Қуйи Амударё биорезерватига юқори экотуристик салоҳият мавжудлиги; - Устюрт платосидаги юқори экотуристик салоҳиятнинг мавжудлиги; - туристик ва рекреация салоҳияти юқори бўлган Нукус шаҳрида, Эликкальва, Қўнғирот, Туртқўл, Хўжайили, Амударё туманларида туризм ва меҳмонхона хўжалиги хизматларини ривожлантириш; - ов туризми, диний ва соғломлаштириш, археозогуризмни янада ривожлантириш имкониятлари; 	<ul style="list-style-type: none"> - Амударёда сувининг қамайиб кетиши хисобига қирғоқ бўйларида жойлашган ландшафт кўриқхона ва биорезерватлардаги флора ва фаунанинг ҳолатига хавфлар; - қўшни давлатлардаги иқтисодий ва сиёсий беқарорлик сабабли минтақага хорижий туристларнинг кириб келишидаги хатарлар; - аҳоли ўртасида табақалашув ёки ишсизликнинг ошиши хисобига МЭТХлар атрофидаги иқтисодий-иқтисодий ривожланишга жиддий хавфлар; - хизматлар соҳасининг ҳозирги ҳолатда ривожланиш тенденцияси келажакда норасмий секторнинг янада қучайишига олиб келиши мумкин.

49 Муаллиф ишланмаси.

Минтақада экотуризмни ривожлантириш бўйича ишлаб чиқилган SWOT-таҳлили натижаларига кўра, республикада туризмни ривожлантириш имкониятлари жуда катта бўлиб, булар қаторига Қуйи Амударё биорезерватига Устюрт платосидаги юқори экотуристик салоҳиятнинг, туристик ва рекреация салоҳияти юқори бўлган Нукус шаҳрида, Эликқалъа, Қўнғирот, Мўйноқ, Тўртқўл, Хўжайли, Амударё туманларида туризм ва меҳмонхона хўжалиги хизматларини, ов туризми, зиёрат, спорт ва соғломлаштириш, археоэкотуризмни янада ривожлантириш имкониятлари мавжудлигини айтиш мумкин.

Мазкур таҳлилдаги заиф томонларнинг аксариятини бартараф этиш учун ҳукумат идоралари томонидан бир қатор амалий ишлар амалга оширилмоқда. Масалан, минтақада туристик ташкилотларнинг ўта камлиги, соҳа ходимларининг замонавий касбий-экологик ва туристик таълим, малака даражасининг пастлиги кўрсатилган, аммо кейинги вақтларда соҳада фаолият юритувчи ходимларни Туризм соҳасида кадрлар тайёрлаш ва малакасини ошириш республика марказида ўқитиш йўлга қўйилган. Лекин соҳани етук мутахассислар билан таъминлаш мақсадида минтақада жойлашган ОўЮларида туризм бакалавр таълим йўналишини очиш (ташқил этиш) мақсадга мувофиқ. Яна бир заиф томон сифатида туристик объектларда йўл, йўл бўйи инфратузилмасининг ривожланмаганлиги, туристик ресурслар ва объектлар атрофида оддий маиший инфратузилманинг йўқлигини бартараф этиш бўйича Қорақалпоғистон Республикаси Вазирлар Кенгаши томонидан ишлаб чиқилган чора-тадбирлар асосида 2017 йилда автомобилларга газ ва ёқилғи қуйиш шаҳобчалари, улар атрофида, кафе, ошхона ва тамаддихона-лар, йўл бўйларида замонавий ҳожатхоналар қуриш ва уларнинг ҳолатини стандартларга мослаштириш бўйича бир қанча ишлар амалга оширилди.

Туризмнинг ривожланишида ОАВ ва рекламанинг роли беқиёс ҳисобланади. Таҳлилларимизда заиф томонга, умумий маънода, минтақада туризм, хусусан экотуризм бўйича реклама-ахборот материалларининг халқаро ва миллий электрон, анъанавий ОАВларида ёритилмаслиги ёки қониқарсиз ёритилишини киритдик. Аммо 2017 йилнинг баҳор ва ёз ойларида ОАВ ходимлари, туристик бюро ва фирмалар ходимлари, қизиқув-чилар томонидан «Оролга саёҳат» йўналиши бўйича турлар, Тошкент-Мўйноқ-Орол

йўналиши бўйлаб автораллилар амалга оширилди, ОАВ ва интернет сайтларида ёритиб борилди. Бу соҳадаги амалий ишларнинг бошла-ниши бўлиб, истиқболда реклама хизматларини янада ривожлантириш зарур.

Умуман олганда, кўрсатилган заиф томонларни бартараф этиш учун ёки уларни кучли томонга айлантириш учун кенг имкониятлар мавжуд.

Соҳа ривождаги хавф-хатарларга Амударёда сувнинг камайиб кетиши ҳисобига кирғоқ бўйларида жойлашган ландшафт қўриқхона ва биорезерватлардаги флора ва фаунанинг ҳолатига хавфларни киритдик. Бу муаммонинг ечими сифатида Амударёнинг қуйи қисмида соҳилдаги тўқайзорлар ҳажмини кўпайтириш ва уларни дарё суви билан суғориш мақсадида ҳар 50 км.да дарёга тўғонлар қуриш лозим. Бу орқали дарё сувини тежашимиз, дарё ва унинг ҳар иккала соҳилининг флора ва фаунаси шароитини яхшилашимиз мумкин.

Сиёсий хавф-хатарлардан бири сифатида қўшни давлатлардаги иқтисодий ва сиёсий беқарорлик сабабли минтақага хорижий туристларнинг кириб келишидаги хатарларни киритдик. Аммо ҳукумат раҳбари ташаббуси асосида Марказий Осиёдаги барча чегарадош давлатлар билан яқин қўшничилик алоқалари ўрнатилади, чегаралар делегитация қилиниб, доимий равишда автомобиль, ҳаво, темир йўл қатновлари йўлга қўйилди.

Мазкур йўналишда «Устюртга саёҳат», «Сайғоқлар сайли», «Саҳролар ичра ўтмиш садолари»; «Оролга саёҳат»; «Қорақалпоғистонга экотур»; «Тилаклар кудуғи»; «Жип тур-сафари»; «Қорақалпоғистоннинг қадимий қалъалари»; «Қумда сузаётган кемалар»; «Амударё экотуризм» каби янги экотуристтик йўналишларни ташкил этиш мақсадга мувофиқ бўлади.

Қорақалпоғистонда туристик хизматларни янада ривожлантириш учун минтақа ва мамлакат даражасидаги бир қатор масалаларни ҳал қилиш талаб этилади. Жумладан, худуддаги ноёб маданий-тарихий мерос объектларидан, рекреация ресурсларидан старли даражада фойдаланилмаётганлигини ва чет эллик туроператорларнинг бундай салоҳиятдан беҳабарлигини ҳисобга олиб, маҳаллий ҳокимият органлари ва тегишли ташкилотлар томонидан минтақанинг туристик салоҳияти тўғрисидаги маълумотларни доимий равишда интернет саҳифаларига фаол равишда жойлаштириб бориш, янги туристик маршрутлар ишлаб

чиқиш, туристларга буклетлар ва тарихий обидаларнинг географик жойлашуви бўйича хариталарни тизимли ва бепул равишда тарқатиш зарур.

Қорақалпоғистонда туризмни ривожлантириш мақсадида Туризмни ривожлантириш давлат қўмитасининг минтақавий бошқармаси ва Ўзбекис-тон касаба уюшмалари федерациясининг Курортлар бошқармаси минтақа туристик бюроси ишини самарали ташкил этишда қўмаклашиши керак.

Тегишли ташкилотлар маданий мерос ва архитектура объектларини ўз вақтида доимий равишда таъмирлаш ишларини йўлга қўйиши зарур. Шу билан бирга, ҳудуднинг тарихий обидаларга олиб борадиган йўллар ва бошқа инфратузилма объектлари билан таъминлаш зарурати ҳам мавжуд.

Минтақанинг транспорт салоҳияти унинг ҳудудидан ўтган халқаро

А-380 автомобиль йўли, республика ва маҳаллий аҳамиятга эга бўлган темир-йўл ва автомобиль йўлларининг ривожланганлиги ҳолати билан белгиланади. А-380 халқаро автомобиль йўли Тўрткўл, Беруний, Нукус, Хўжайли ва Қўнғирот туманларидан ўтади ҳамда бу ҳолат ушбу ҳудудларга транспорт хизматларини ривожлантиришда рақобат устуворлигини бахш этади.

Бугунги кунда Қорақалпоғистон ҳудудидан 16 та йўналиш бўйича хорижий автоташувчиларнинг транзит ҳаракати амалга оширилмоқда⁵⁰.

Қорақалпоғистон Республикасининг бошқа вилоятлардан (Самарқанд, Сирдарё, Жиззах, Қашқадарё, Навоий ва Наманган) устун томонларидан бири минтақа ҳудудидан ўтадиган хорижий автоташувчиларнинг транзит ҳаракатланишидир. Бундан ташқари, темирйўлнинг Қозоғистон ва Туркменистон давлатларига ўтиши чегара олди савдосини ривожлантириш имкониятини беради. Қозоғистон орқали Россияга тўғридан-тўғри ўтиш имконияти фақат Тошкент вилояти ва Қорақалпоғистон Республикасида мавжудлигини ҳисобга оладиган бўлсак, бу транспорт-логистика хизматла-рини ривожлантиришда минтақа учун муайян кулайликлар туғдиради.

⁵⁰ Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг «Хорижий автоташувчиларнинг Ўзбекистон Республикаси ҳудуди бўйлаб транзит ҳаракат қилиши учун мўлжалланган йўналишлар рўйхатини тасдиқлаш тўғрисида»ги 9 декабрь 2011 йилда қабул қилинган 323-сонли Қарори.

Умуман олганда, Қорақалпоғистон Республикасида хизматлар соҳасини ривожлантириш бўйича кўзда тутилган тадбирларни амалга ошириш натижасида мавжуд дастурлардан ташқари, қўшимча равишда 4,4 мингга яқин инфратузилма объектларини ишга тушириш ва 18 мингдан ортиқ янги иш ўринларини яратиш имкони туғилади.

2016 йилда Қорақалпоғистондан мамлакат ичида амалга оширилган сафарларнинг 86,9 фоизи давлат ва хусусий автомобил компаниялари транспортида, 9,4 фоизи шахсий ва бошқа транспорт воситаларида, 3,6 фоизи темирйўл транспортида амалга оширилган. Шунингдек, сафарларнинг қарийб 82,7 фоизи тунаб қолишларсиз ва 17,3 фоизи эса тунаб қолиш билан амалга оширилган. Мамлакат ичида амалга оширилган сафарларда 3189, 4 минг тун тунаб қолинган ёки жами сафарларнинг қарийб 46,8 фоизини ташкил қилган⁵¹ (2.1.3-жадвал).

2016 йилда Қорақалпоғистон Республикасида турфирма ва ташкилот-лар томонидан 87 нафар, меҳмонхона ва шунга ўхшаш жойлаштириш воситалари томонидан эса 5 671 нафар туристлар қайд этилган. Минтақада ички туризм бўйича 6 804 387 нафар киши сафарни амалга оширган, шулардан 1 245 кишига турфирма ва ташкилотлар томонидан, 32 659 нафари меҳмонхона ва шунга ўхшаш жойлаштириш воситалари томонидан, 6 197 киши санатория-курорт муассасалари томонидан ва 4 647 киши эса дам олиш муассасалари ва сайёҳлик базалари томонидан жойлаштирилган. Қолган қарийб 6,4 млн киши эса давомийлиги 1 кунгача бўлган экскурсия хизмати тарзида ташриф қилишган (1-иловага қаранг).

2.1.3-жадвал

2016 йилда Қорақалпоғистондан мамлакат ичида амалга оширилган сафарлар

Т.р	Кўрсаткичлар	минг	Фоизда (%)
1	Мамлакат ичида амалга оширилган сафарлар сони	6804,4	100
2	Сафар давомида фойдаланилган асосий транспорт воситалари тури бўйича:		
	хаво йўли		
	темир йўл	246,7	3,6
	Автомобил йўли	5915,3	86,9
	шахсий ва бошқа транспорт воситалари	642,4	9,4

51 Қорақалпоғистон Республикасида туризм ва дам олиш ривожланишининг асосий кўрсаткичлари. Статистик Бюллетень. -Нукус, 2017.

3	Шу жумладан сафар тури бўйича:		
	тунаб қолишсиз	5628,4	82,7
	тунаб қолиш билан	1176,0	17,3
4	Мамлакат ичида амалга оширилган сафарлар давомида тунаб қолишлар сони (тун)	3189,4	46,8

Минтақада 2016 йилда 352,6 мингта уй-хўжаликлари бўлиб, улардан 273,5 мингтаси ёки 77,5 фоизи мамлакат ичида сафарни амалга оширган, шулардан 6804,4 мингта сафарни амалга оширган, 2103,9 мингта сафарни ёки 30,9 фоизни туман ичида, 4606,2 мингтаси ёки 67,7 фоизи тумандан ташқарига, 94,3 минги ёки 1,38 фоизи республикадан ташқарига сафар қилишган.

Минтақа ичида амалга оширилган сафарларнинг 14,6 фоизи таътил ва дам олиш мақсадида, 35,5 фоизи қариндош ва таниш-билишларни кўришга бориш, 15,5 фоизи диний жойлар ва зиёратгоҳларга ташриф, 5,2 фоизи ишга доир ва бошқа касбий мақсадлар, 5,1 фоизи даволаш, соғломлаштириш ва бошқа муолажалар, 13,9 фоизи бошқа шахсий мақсадларда амалга оширилган.

Шунингдек, Қорақалпоғистон Республикаси бўйича мамлакат ичида тунаб қолишларнинг умумий сонидан энг катта улуш, 66,6 фоизи қариндошлар ёки дўстларникида меҳмонда бўлишга, 12,8 фоиз даволаниш ва соғломлаштириш муассасаларига, 10,1 фоизи меҳмонхона ва шунга ўхшаш жойлаштириш воситалари улушига, 5,5 фоизи ижарага олинган уй ёки квартираларга, 2,9 фоизи эса шахсий уй ёки квартираларга, 0,7 фоизи эса дам олиш муассасаси ва ёзги оромгоҳлар улушига тўғри келган.

2016 йилда 1 та кишига тўғри келувчи ўртача сафар харажатлари 93,9 минг сўмни ташкил қилган ва унинг 19,4 фоизини транспорт, 7,9 фоизни овқатланиш, 4,5 фоизни яшаш, 2,0 фоизни спорт ва ҳордиқ чиқариш, 64,9 фоизни бошқа харажатлар ташкил қилган.

Биз тадқиқотларимиз давомида ўтказган таҳлилларимиздан келиб чиққан ҳолда минтақа ҳудудларида экотуризмни ривожлантириш учун қуйидаги йўналишларни тавсия қиламиз.

2.1.4-жадвалдаги Қўнғирот ва Мўйноқ туманларида экотуризмни ривожлантириш учун тавсия этилаётган йўналишларни илмий жиҳатдан асослайдиган бўлсак, Қўнғирот тумани иқтисодиёти Қорақалпоғистондаги энг ривожланган

худудлардан бўлиб, туманда гигант корхоналардан Қўнғирот “Сода заводи” ва “UzKorGaz Chemical” қўшма корхонаси фаолият кўрсатмоқда. Бундан ташқари, Қўнғирот тумани Қозоғистон ва Туркменистон Республикалари билан чегарадошлиги, бетакрор Устюрт платоси чинклари, турли-туман ноёб балиқларга бой ва қушларни кузатиш (birdwatching) мумкин бўлган кўллар, тарихий қалъаларнинг (археозко туризм) овқатланиш, меҳмонхона, савдо, маиший хизматлар, темир-йўлларнинг мавжудлиги, тумандан замонавий халқаро автомагистрал йўлнинг ўтганлиги (велотуризм), Устюрт кенгликларида чорвадорларнинг ҳаёти билан танишиш, туяларда ва отларда юриш, авто-мотоциклларда раллилар уюштириш (спорт, экстремал туризм) орқали платонинг ажойиб манзараларидан баҳраманд бўлиш, Орол денгизига ва Судочье кўлига Қўнғирот ва Мўйноқ туманлари ҳудудидан борилиши пляж, экстремал ва орнитологик туризмни ривожлантириш имкониятини яратади.

Бунинг учун эса, Қорақалпоғистон Республикаси Вазирлар Кенгаши, Экология ва атроф-муҳитни муҳофаза қилиш қўмитаси туристик ташкилотлар билан ҳамкорликда қуйидаги йўналишларни ташкил этиш зарур.

2.1.4-жадвал

Қорақалпоғистон Республикаси ҳудудларида тавсия қилинаётган экотуризмни ривожлантириш йўналишлари⁵²

Туманлар	Ривожлантириш тавсия қилинаётган туризм турлари	Ҳудуддаги туристик объектлар
Қўнғирот	Экотуризм, от туризми, туя туризми, велотуризм, спорт туризми, орнитологик туризм	Устюрт платоси (чинклар), худудда жойлашган тарихий қалъалар, Нукус-Қўнғирот автомобил йўли, қишлоқлар
Мўйноқ	Экотуризм, этнотуризм, экстремал туризм, пляж туризми	Мўноқ тумани, Кўксув, Шегекўл, Судочье кўллари, Ақтумсик тепалиги, қишлоқлар
Қонликўл	Этнотуризм, ов туризми, экотуризм	Амударё соҳиллари, туман ҳудудидаги кўллар
Шуманай	Экотуризм, тарихий-маданий туризм	Устюрт платоси, худуддаги тарихий қалъалар
Нукус ш.	Ишбилармонлик туризми, экотуризм, спорт туризми, гастрономик туризм	Музейлар, Дўстлик канали соҳили, ресторан ва меҳмонхоналар
Хўжайли	Зиёрат ва гастрономик туризм, этно ва тарихий туризм	Миздахкан мажмуаси, ресторанлар, қишлоқлар

⁵² Муаллиф тадқиқотлари асосида ишлаб чиқилган ва тавсия қилинган.

Тахтакўпир	Сув, соғломлаштирувчи туризм, экотуризм, ов туризми	Қаратеренг кўли, Белтау (Боршитау), Айдоқсалъа, Қизилқум
Беруний	Зиёрат туризми, спелеотуризм, тарихий, агротуризм, табиий ва илмий туризм, орнитологик туризм	Тарихий қалъалар, Қуйи Амударё давлат биосфера резервати, Султон Увайс тоғи ва мажмуаси, Амударё соҳиллари, қишлоқлар
Ўлликқалъа	Экотуризм, ов туризми, тарихий туризм, пляж туризми	Худудда жойлашган тарихий қалъалар, Қизилқум, Ақчақўл, қишлоқлар
Тўртқўл	Ов туризми, экотуризм, тарихий туризм, агротуризм	Худудда жойлашган тарихий қалъалар, Қизилқум, қишлоқлар
Амударё	Экотуризм, ов туризми, тарихий туризм, спелеотуризм	Султанувайс тоғи, худудда жойлашган тарихий қалъалар, Шилпик кўргони, Шайх Жалил мажмуаси, Амударё соҳиллари, қишлоқлар
Чимбой	Экотуризм, ов туризми, маданий туризм, соғломлаштирувчи туризм	Қозоқдарё тўқай ва овчилик хўжалиги, Қусханатау, иссиқ сувлар, қишлоқлар
Ксагайли	Эко, ов, тарихий-маданий туризм, от ва туядаги турлар	Ақтуба кўли, Ишанқалъа, қишлоқлар
Қораузак	Зиёрат туризм, спелеотуризм, агротуризм, илмий туризм	Султан Увайс тоғи, қишлоқлар
Пукус т.	Экотуризм, тарихий-маданий туризм, пляж туризми	Амударё соҳиллари, Даутқўл, Кўктау, Кердер археологик мажмуаси,
Тахиятош	Агротуризм, орнитологик туризм	Амударё соҳиллари, қишлоқлар

2017 йили Қорақалпоғистон Республикасида 2 кун давомида бўлиб ўтган “Орол ва Мўйноқнинг қайта тикланиши” халқаро экофестивали, шоирлар Бердақ ва Ажиниёз халқаро шеър ва мусиқа фестивали, “Орол балиқларидан 99 таом” гастрономик фестивалида дунёнинг 9 та давлатидан (Қозоғистон, Россия, Франция, Германия, Бельгия, Жанубий Корея, Хитой, Америка ва Англия) 30 дан ортиқ сайёҳлар, минтақа ва вилоятлардан 18 та меҳмонхона ва 6 та туристик корхоналар иштирок этишди. Мўйноқ туманидаги “Маделли” ОФЙ худудидаги “Кўк сув” кўли бўйида бўлиб ўтган “Орол балиқларидан 99 таом” гастрономик фестивалида моҳир ошпазлар томонидан тайёрланган балиқ таомлари, миллий хунарамандчилик, кўл меҳнати намуналари кўргазма-лари бўлиб ўтди, сайёҳлар кўлда катерларда сайёҳат қилиб, соҳилда санъат усталари концерт дастурини томоша қилишди.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 3 февралда ПФ-5326-сонли “Ўзбекистон Республикаси туризм

салоҳиятини ривожлантириш учун қулай шароитлар яратиш бўйича қўйимча ташкилий чора-тадбирлар тўғрисида”ги Фармонининг қабул қилиниши билан қатор давлатларнинг фуқарола-рига виза режимининг бекор қилиниши туфайли ҳудуддаги туристик фирмаларга Орол денгизига туристик маршрутларни амалга ошириш учун йўлтанламас автомобилларни олиб киришларига қулай шароитларнинг яратилиши соҳани ривожлантириш учун кенг имкониятлар яратгани ҳолда, чет эл сайёҳларининг дастлабки оқимининг ошишига хизмат қилмоқда. Демак, Қўнғирот ва Мўйнок туманлари каби бошқа ҳудудларда ҳам экотуризмни ташкил этиш, ёндош тармоқларнинг ҳам ривожланишига, янги иш ўринларининг яратилиши, маҳаллий аҳоли даромадлари ва валюта тушумининг ошишига, турфирмалар сони ва минтақага туристлар оқимининг ошишига олиб келади деб ҳисоблаймиз.

2.2. Минтақада экологик туризмни ривожлантиришда ресурс салоҳиятини баҳолашга услубий ёндашувлар

Барчамизга маълумки, миллий иқтисодиётни бошқариш тизимида экотуризмнинг ўрни мазкур соҳанинг мамлакат ЯИМни ишлаб чиқаришдаги иштироки ва улуши билан белгиланади. Туризм бўйича олимларимиздан и.ф.д.О.Ҳамидовнинг ҳисоб-китобларига кўра, экотуризмнинг туризм умумий кўрсаткичларидаги улуши 30 % ни, яъни 18,5 млрд. сўмни ташкил этади ва экотуризм соҳасида олинган соф фойда, айниқса, 2014-2015 йилларда сезиларли даражада - 2 мартага ошган⁵³. Шу муносабат билан асосий туризм йўналишларида (*туризм, археологик, экстремал ва, маънавий туризм, ҳаво йўллари туризм йўналишлари, қишки туризм, хусусий туризм ва бошқалар*) экологик туризмнинг ўрнини аниқлашда муҳим аҳамиятга эга бўлади.

Туризм соҳасида фаолият кўрсатаётган корхоналарнинг 2005-2016 йиллардаги молиявий натижалари таҳлили олинаётган соф фойданинг 2006 йилдан бошлаб ўсиш тенденцияси мавжудлигини кўрсатади (2.2.1-жадвал).

⁵³ Ҳамидов О.Х. Ўзбекистонда экологик туризмни ривожлантиришни бошқариш механизмини такомиллаштириш. Иқт.фан.д-ри дисс. -Самарқанд, 2017. -Б.92.

2.2.1- жадвал

Ўзбекистон Республикаси ЯИМда туризмнинг улуши ва туризм соҳаси субъектларининг 2005-2016 йиллардаги молиявий натижалари (млн. сўм)⁵⁴

Йиллар	Маҳсулот (товар, иш, хизматлар) сотишдан тушган соф тушум	Сотилган маҳсулот (товар, иш, хизматлар) таннари	Фойда солиғини тўлагунча қадар фойда (зарар(-))	Соф фойда (зарар(-))	Туризмнинг мамлакат ЯИМдаги улуши, %да
2005	46459,4	33352,7	-1790,6	-2747,5	1,2
2006	66409,2	39638,0	1924,9	597,5	1,3
2007	94359,1	58721,3	1349,7	774,5	1,4
2008	138100,3	84860,5	11629,0	10468,3	1,4
2009	152436,7	89995,8	15127,8	13872,6	1,5
2010	195720,5	112403,2	24116,0	16307,0	1,2
2011	259797,4	138652,4	48295,7	38043,5	1,5
2012	342379,7	201478,7	42174,8	27481,0	1,7
2013	377779,2	223349,4	41736,7	26503,0	1,7
2014	423822,8	243876,2	47917,2	31252,3	1,8
2015	537788,5	304114,9	86917,5	61819,5	1,9
2016	641627,3	371432,7	117853,4	92653,1	2,0

Мамлакатимизда экотуризмнинг етакчи табиий асоси МЭТХлар бўлиб, экотуризм учун энг аҳамиятлиси миллий табиий боғлар, биосфера резерватлари, қисман буюртмаҳоналар ва табиат ёдгорликлари саналади ҳамда МЭТХлар 2604,1 минг га майдон ёки мамлакат ҳудудининг 5,8 фоизини эгаллайди. Улар таркибига 8 та кўриқхона, 3 та миллий табиий боғ, 1 давлат биосфера резервати, 13 та давлат буюртмаҳоналари, 10 та давлат табиат ёдгорликлари киради (2.2.2-жадвалга қаранг).

⁵⁴ Ўзбекистон Республикаси Давлат Статистика қўмитаси маълумотлари асосида муаллиф ҳисоб-китоблари

**Ўзбекистоннинг муҳофаза этиладиган табиий ҳудудлари
(2016 йил маълумотлари)⁵⁵**

№	Муҳофаза этиладиган табиий ҳудудлар	Сони	Майдони минг га	МЭТХ лардаги улуши
1.	Давлат қўриқхоналари	8	201,7	7,7
2.	Давлат миллий боғлари	3	598,7	23,0
3.	Куйи Амударё давлат биосфера резервати	1	68,7	2,6
4.	Табиий питомниклар	1	158,9	6,1
5.	Давлат буюрмахоналари	13	1572,4	60,4
6.	Табиат ёдгорликлари	10	3,7	0,2
	Жами	36	2604,2	100,0

И.ф.д. О.Ҳамидовнинг фикрича, «Ўзбекистонда экотуризмни ривожлантиришни бошқариш нуктаи назаридан МЭТХларни бошқаришнинг қуйидаги 2 та хусусиятини ҳисобга олиш ва уларни такомиллаштириш масалаларини ҳал этиш ҳар томонлама муҳим аҳамиятга эга: 1) МЭТХлар турли давлат органлари - Экология ва атроф муҳитни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси, Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлиги, Ўрмон хўжалиги давлат қўмитаси, Геология ва минерал ресурслар давлат қўмитаси, вилоятлар ҳокимиятлари томонидан бошқарилади. Бу ҳолат МЭТХ ларни бошқариш ва уларнинг экотуризм салоҳиятидан фойдаланишда қатор маъмурий-бошқарув тўсиқларини, биринчи навбатда, тарқоқликни юзага келтиради»⁵⁶.

Шу сабабдан, МЭТХлар тизимини бошқаришда қулайлик яратиш мақсадида уларни муҳофаза қилиш ва ривожлантиришга маъсул ягона давлат органини – Ўзбекистон Республикаси Экология ва атроф муҳитни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси таркибида ташкил этиш лозим; 2) республиканинг МЭТХлар тўғрисидаги қонунларида уларга қисман ўзини ўзи молиялаштиришга руҳсат берилган. Бундай молиялаштириш экологик туризм ва рекреацияни ташкил этиш ва ривожлантириш, табиий

⁵⁵ Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси маълумотлари асосида муаллиф томонидан ишлаб чиқилган.

⁵⁶ Ҳамидов О.Х. Ўзбекистонда экологик туризмни ривожлантиришни бошқариш механизмни такомиллаштириш. Иқт.фан.д-ри дисс. -Самарканд, 2017. -Б.92-95.

ресурслардан фойдаланиш учун рухсат бериш ҳисобига олинадиган даромадлардан шаклланиши кўзда тутилган. Мазкур ҳолатлар МЭТХларда экотуризмни ривожлантиришга жуда қулай шароит яратади. Лекин ҳозирги вақтда экотуризм ва МЭТХларни бошқариш тизими ўртасида уларнинг фаолиятини бошқаришни ўзаро мувофиқлаштириш йўлга қўйилмаган. И.ф.д. О.Ҳамидовнинг фикрича, Экология ва атроф муҳитни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси ва Туризмни ривожлантириш давлат қўмитаси иштирокида МЭТХларда экотуризмни ривожлантиришни ташкил этиш ва бошқаришни мувофиқлаштирувчи махсус комиссия тузиш мақсадга мувофиқ⁵⁷.

Бугунги кунда дунёда муҳофаза этиладиган табиий ҳудуд (МЭТХ) ларга туристларни фаол жалб қилиш, экотуризмни ривожлантириш долзарб масалага айланиб бормоқда. Шунинг учун, атроф-муҳитга зиён етказмаган ҳолда экотуризмнинг ривожланиши учун шарт-шароитлар яратиш, ресурс салоҳиятини аниқлаш ва тўғри баҳолаш, экотуризмнинг ижобий самарасини таъминлаш, экотуристлик фаолиятни режалаштириш, бошқариш ва мониторинг қилиш устувор вазифалардан саналади.

Албатта, экотуризмни ривожланиши учун исталган бир мамлакат, минтақа ёки ҳудудда барча шарт-шароитлар мужассам бўлиши, географик ҳолати, иқлим шароитлари, рельефи, гидрогеологик, чўллар, бальнеологик ресурслар, сув объектлари, кўллар, орнитологик кўриқхоналар, дарёлар, денгиз, тарихий археологик ёдгорликлар, ер ости мачитлари, некрополлар каби экотуристлик ресурслар бўлиши лозим.

Шунинг учун, туризм ёки унинг алоҳида шакли бўлган экотуризмни ривожлантиришда минтақаларда, аввало, энг устувор вазифа сифатида ҳам экологик, ҳам иқтисодий, сиёсий ва ижтимоий масалаларни, минтақанинг ресурс салоҳиятини баҳолаш муҳим аҳамият касб этади.

Шу билан бирга, экотуризмнинг бевосита бизнес фаолияти эканлигини, агар у рентабел бўлмаса, МЭТХлар учун иқтисодий наф эмас, балки мавуд муаммоларни мураккаблаштирувчи жиҳат бўлиши мумкинлигини ҳам назарда тутиш лозим. Ҳар бир экотуристлик лойиҳани амалга оширишда барча жиҳатларига таътибор қаратиш, табиат мажмуаларига зиён етказмаслик,

⁵⁷ Ҳамидов О.Х. Ўзбекистонда экологик туризмни ривожлантиришни бошқариш механизминини такомиллаштириш. Иқт.фан.д-ри дисс. -Самарқанд, 2017. -Б.92-95.

маҳаллий аҳоли бандлигини, табиатни муҳофиза қилишга йўналтирилган даромадларни ошириш механизмларини яратиш, экологик таълимни ривожлантириш зарур.

Мамлакатимизда амалга оширилаётган ислоҳотларда, хусусан, 2017-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегиясида ҳам ҳудудларнинг ресурс салоҳиятидан оқилона фойдаланишга алоҳида эътибор қаратилмоқда. Минтақанинг ресурс салоҳияти ижтимоий ишлаб чиқариш жараёнида ишлатиладиган маълум бир ҳудудда шаклланган барча турдаги ресурсларнинг йиғиндиси бўлиб, иқтисодий ўсиш даражаси ва инвестицион жозибadorликни белгилаб беради.

Бизнинг таҳлилларимизга кўра, республикамизнинг барча минтақалари туризми ривожлантириш учун жуда кўп имкониятларга эга, аммо ҳар хил иқлим шароити, турли ижтимоий-иқтисодий ривожланганлик даражаси ту-файли туризми ривожлантиришнинг ресурс салоҳияти бир-биридан фарқ қилади. Шунингдек, туризм соҳасини ривожлантиришда ҳудудий ресурсларни баҳолаш учта усул ва ёндашувлар асосида амалга оширилади. Жумладан, Ўзбекистон Республикаси иқтисодий районлари, табиий-ҳудудий тизимлари ёки минтақаларнинг маъмурий чегаралари доираси бўйича. Биринчи икки усулда чегаралар объектларини баҳолашда минтақаларнинг маъмурий чегаралари доираси бир-бирига тўғри келмайди. Ҳудудий режалаштириш ва туризм соҳасини ривожлантиришда баҳолаш натижалари ҳамisha ҳам мос келмайди. Муайян иқтисодий районда туризм соҳасини ривожлантиришни тартибга солишда битта иқтисодий районда иккита ёки учта минтақа бўлиши каби ноқулайликлар юзага келиши мумкин. Шунинг учун, минтақанинг маъмурий чегаралари доирасида туристик ресурсларни баҳолаш нисбатан қулай ва самарали ҳисобланади.

Биз тадқиқотда объект сифатида тадқиқ қилаётган Қорақалпоғистон Республикасининг ресурс салоҳияти ҳам минтақада экологик туризми ривожлантириш учун қулай бўлиб, ҳозирда туризм соҳасини ривожлантириш бўйича узоқ муддатли мақсадли дастурлар ишлаб чиқишда минтақанинг айрим ресурсларни, туристик маҳсулот яратиш учун ресурсларнинг сифати ва миқдори ҳақида маълумотлар етарли эмас. Шу сабабли, Қорақалпоғистон Республикасида ресурсларни минтақалар

кесимида қиёсий баҳолашни ўтказиш жуда зарур ва амалий аҳамиятга эга ҳисобланади. Минтақада экологик туризмни ривожлантиришда ресурсни баҳолашнинг асосий мезонларини қуйидаги 2.2.3-жадвалда кўришимиз мумкин.

2.2.3-жадвал

Экологик туризмни ривожлантиришда минтақа ресурсларини баҳолашнинг мезонлари⁵⁸

№	Ресурслар гуруҳи (баҳолаш кўсаткичлари)	Баҳолаш мезони
1	Табийий-иқлимий ресурслари	<ul style="list-style-type: none"> - экологик мақсадга мувофиқлиги; - табиий-иқлим шароитлари қулайлиги; - эстетик ранг баранглиги (ландшафтлари хилма-хиллиги); - жозибadorлиги; - алоҳида муҳофаза қилинадиган ҳудудлар (АМҚХ); - халқаро, миллий, минтақавий ва маҳаллий аҳамияти; - табиий ресурслар миқдори ва захираси, истикболлари; - туристлар мослашиши ва кўниқиши; - табиий мажмуаларга юклама, ассимиляция коэффициенти
2	Тарихий-маданий ресурслари	<ul style="list-style-type: none"> - Тарихий ва маданий бойликлар; - объектларга бойлиги; - эстетик жозибadorлиги ва тарихий-маданий ресурсларнинг сақланиши ҳолати; - хавфсизлиги; - объектларнинг аҳамияти (<i>халқаро, миллий, минтақавий ва маҳаллий аҳамиятга эгаллиги</i>); - технологик мослашиши; - маданий бойликларнинг миқдори; - туристларнинг мослашиши; - маданий мажмуаларга туристик юклама, ассимиляция коэффициенти.
3	Ижтимоий-иқтисодий ресурслари	<ul style="list-style-type: none"> - транспортларнинг қулайлиги; - яшаш жойларининг етарлилиги, қулайлиги ва нархи; - овқатланиш корхоналарининг етарлилиги ва хилма-хиллиги; - санатор-курорт ташкилотларининг қулайлиги ва сиғими; - кўнгилочар жойларнинг етарлилиги; - ахборот таъминоти; - кадрлар билан таъминланганлиги; - моддий-техник база билан таъминланганлиги;

⁵⁸ Муаллиф ишланмаси.

	<ul style="list-style-type: none"> - инвестицион жозибадорлиги; - молиявий ресурслар билан таъминланганлиги; - туристик товар турларининг хилма-хиллиги; - аҳолининг маҳаллий туристик маҳсулотлар талабига тайёрлиги; - туризмни ривожлантиришнинг норматив-ҳуқуқий тартибга солиниши; - туризмни ривожлантиришнинг маъмурий тартибга солиниши;
--	--

Қорақалпоғистонда янги истиқболли соҳа сифатида экологик туризмни ривожлантириш мақсадида минтақанинг мавжуд экотуристтик салоҳиятини баҳолашга доир услубий ёндашувларни ишлаб чиқдик.

Фикримизча, экологик туризм ўзига хос хусусиятларга (нисбатан бузилмаган табиий ҳудудларни ўрганиш, экологик барқарорлик тамойил-ларига мувофиқ, салбий омилларни ҳисобга олиш ва ҳ.к.) эгалиги туфайли унинг ресурс салоҳиятини баҳолашнинг махсус усулини ишлаб чиқиш зарур.

Тадқиқот ишимизда бир қанча олимларнинг услубий ёндашувларга оид илмий-тадқиқотларини таҳлил қилган ҳолда минтақада ишончли ҳолатни олиш учун максимум кўрсаткичларни ҳисобга олишга ҳаракат қилдик.

Экологик туризмни ривожлантиришда ресурс салоҳияти кўрсаткичларининг сонли тавсифини қўллаш орқали ҳисоблаганимизда, ҳар хил бирликдаги кўрсаткичлардан ҳоли бўлади.

Олинган натижаларни нормаллаштириш учун уларни солиштириш ва комплекс таҳлилни амалга ошириш мумкин. Қуйида нормал кўрсаткични ҳисоблаш формуласини⁵⁹ кўришимиз мумкин:

$$N_i = (x_i - x_{\min}) / (x_{\max} - x_{\min}) \quad (2.2.1)$$

бунда, N_i —тадқиқ қилинаётган i -объектнинг нормаллаштирилган миқдори;

x_i —тадқиқ қилинаётган i -объекти миқдори; x_{\min} — кўрилаётган объект учун тадқиқ қилинаётган параметрнинг минимал миқдори;

⁵⁹Иваненко В.В., Пакина А.А. Потенциал развития экотуризма: опыт оценки на примере пермского края // Учёные записки Крымского федерального университета им. В. Вернадского. Том 2 (68). 2016. №3.-С.66-81.

x_{\max} - кўрилатган объект учун тадқиқ қилинаётган параметрнинг максимал миқдори.

Нормаллаштирилган индекс ёрдамида Қорақалпоғистон Республикаси экологик туризмини ривожлантиришда ресурс салоҳиятини баҳолашда, табиий ва тарихий-маданий шароитлар, ижтимоий-иқтисодий ресурслар салоҳияти ва охириги интеграл салоҳият даражаларини аниқлаймиз.

$$IS_i = \sum N_{ij} \quad (2.2.2)$$

бунда, IS_i – табиий-иқлим ресурслари салоҳияти, тарихий-маданий ресурслар салоҳияти, ижтимоий-иқтисодий ресурслар салоҳияти; N_{ij} – i туманнинг нормаллаштирилган j -кўрсаткичи.

Ҳар бир омил бўйича салоҳияти аниқлангандан сўнг, формула бўйича ҳудуднинг комплекс интеграл салоҳияти ҳисобланади.

$$IS = TIS + MTC + IIS \quad (2.2.3)$$

бунда IS – интеграл салоҳият, TIS – табиий-иқлим ресурслари салоҳияти, MTC – маданий-тарихий ресурслар салоҳияти, IIS – ижтимоий-иқтисодий ресурслар салоҳияти.

Биз тадқиқотларимиз давомида Қорақалпоғистон Республикаси ҳудудларининг комплекс туристик интеграл салоҳиятини баҳолаш натижа-ларини қуйидаги 2.2.4-жадвалда келтираимиз.

2.2.4-жадвал

Қорақалпоғистон Республикаси ҳудудларининг комплекс туристик интеграл салоҳиятини баҳолаш⁶⁰

№	Ҳудуд, туман ёки шаҳарнинг номи	Табиий-иқлимий ресурслари	Тарихий-маданий ресурслари	Ижтимоий-иқтисодий ресурслари	Комплекс туристик интеграл салоҳият
1	Амударё	0,3	0,2	0,1	0,6 (+)
2.	Беруний	0,3	0,3	0,1	0,7 (++)
3.	Кегейли	0,2	0,1	0,05	0,35 (--)
4.	Қўнғирот	0,3	0,2	0,2	0,7 (++)
5.	Қонликўл	0,2	0,05	0,05	0,3 (--)
6.	Қораўзак	0,3	0,1	0,05	0,35 (--)

⁶⁰ Ушбу жадвал муаллиф ҳисоб-китоблари асосида ишлаб чиқилди.

7.	Мўйнок	0,25	0,2	0,2	0,65 (+)
8.	Нукус ш.	0,3	0,3	0,3	0,9 (++)
9.	Нукус т.	0,2	0,1	0,05	0,35 (--)
10.	Тахиятош	0,2	0,1	0,2	0,5 (-)
11.	Тахтақўпир	0,3	0,1	0,05	0,35 (--)
12.	Тўрткўл	0,3	0,2	0,1	0,6 (+)
13.	Хўжайли	0,3	0,2	0,1	0,6 (+)
14.	Элликқалъа	0,3	0,3	0,2	0,8 (++)
15.	Шуманай	0,2	0,1	0,05	0,35 (--)
16.	Чимбой	0,2	0,2	0,1	0,5 (-)

Изоҳ: - паст; -- жуда паст; + юкори; ++ жуда юкори

Шунингдек, 2.2.2-расмда Қорақалпоғистон Республикаси минтақалари экотуристтик салоҳиятининг харитасини ишлаб чиқдик. Қорақалпоғистон Республикасида экологик туризмни ривожлантиришда ресурс турларининг ҳудудларда номутаносиб ва нотекис жойлашганига амин бўламиз.

Туризм соҳасининг ривожланишида ресурсларнинг мавжудлиги ва ҳолати минтақаларда туристик фаолият турлари бўйича ихтисослашувини белгилайди (масалан, қулай иқлим шароити ва бой табиий ресурслар, соғломлаштириш ва рекреацион туризмни, минтақада маданий ресурслар-нинг кўплиги маданий-танишув туризмни ривожлантиришга имкон беради).

Демак, минтақа шаҳар ва туманларини муайян бир туристик фаолият турига ихтисослаштириш мақсадга мувофиқ. Яъни, Қорақалпоғистонда экологик туризмни ривожлантиришда минтақанинг ресурс салоҳиятига мувофиқ кўпроқ мос келадиган туризм турлари аниқланди: рекреацион туризм, даволаш-соғломлаштириш, маданий-танишув (ҳар хил мавзуларда экскурсия), фаол (спорт ва экстремал), саргузашт (ов ва балиқ ови) туризми.

2.2.2-расм. Қорақалпоғистон Республикасининг экотуристтик салоҳияти харитаси

Тадқиқотларимиз жараёнида минтақада экотуризмни ривожлантириш бўйича ресурс салоҳияти кўрсаткичларини баҳолаган ҳолда минтақада қуйидаги туристик йўналишларни шакллантириш устуворлиги аниқланди:

- «Нукус – Тўртқўл тумани - Беруний тумани – Эллиққалъа тумани – Амударё тумани» маданий-танишув туризм йўналиши. Кўрсатилган ҳудудларда тарихий-маданий мерос объектларига, танишув кўринишидаги туристик маршрутларни шакллантириш, туристик инфратузилмани шакллантиришга алоҳида эътибор қаратиш зарур.

- «Нукус – Қораўзак тумани - Беруний тумани - Эллиққалъа тумани – Амударё турмани» рекреацион туризм йўналиши. Ушбу ҳудудларда Султан Увайс тоғ тизмаси, Амударё, Қуйи Амударё давлат биосфера резервати, Ақчақўл, Қизилқум жойлашган бўлиб, рекреацион туризм инфратузилмасини ривожлантириш зарур.

- «Кўнғирот тумани – Мўйноқ тумани – Тахтақўпир тумани – Чимбой тумани» фаол ва саргузашт туризм йўналишлари. Ушбу туманларда Устюрт платоси, Орол денгизи, Белтау, Сарикамиш кўли, Судочье кўли, Қоратеренг кўли, Жилтирбас кўли каби объектлар овга чиқиш, балиқ овлаш ва экстремал туризмни йўлга қўйиш учун катта имкониятларга эга. Аммо бу ерда фаол ва

саргузашт туризмини йўлга қўйиш учун инфратузилмани ривожлантириш зарур.

Биз юқорида кўрсатилган йўналишларда ҳудудларда ресурслардан оқилона ва самарали фойдаланиш учун Қорақалпоғистон Республикасида экотуризмни ривожлантириш бўйича туманлараро мақсадли дастурлар ишлаб чиқишни таклиф этамиз, мақсадли дастур маблағи нафақат инфратузилмани ривожлантириш (транспорт коммуникацияси, сув таъминоти, электр таъминоти) учун, балки минтақа туристик имкониятларининг ошишига, туманлар ўртасида иктисодий интеграциянинг кучайишига, ҳудудда яшовчи аҳоли турмуш даражасининг ўсишига олиб келади.

2.3. Қорақалпоғистон Республикасида экологик туризмни ривожлантиришда алоҳида муҳофаза қилинадиган табиий ҳудудларнинг ролли

Кейинги йилларда алоҳида муҳофаза қилинувчи табиий ҳудуд (МЭТХ) ларда экотуризмни ривожлантириш масаласи бугунги кунгача кўпгина давлатларда мунозаралар объекти бўлиб келмоқда. Кам сонли давлатларда бундай ҳудудларда экотуризмни ташкил қилиш мумкин эмас, деб ҳисобланса-да, дунёнинг аксарият мамлакатларида МЭТХларда экотуризм фаол йўлга қўйилган. Ўзбекистонда, хусусан, Қорақалпоғистон Республикасида ҳам бу борадаги ишларни ёки аниқроқ айтганда, мазкур ҳудудларда экотуризм жуда яхши йўлга қўйилган деб бўлмайди. Бу масала жуда долзарб бўлиб, Қорақалпоғистон Республикаси МЭТХларининг салоҳияти халқаро табиий резерватларнинг салоҳиятидан нафақат қолишмайди, балки айрим устунликларга ҳам эга: чунки ўзига хос табиат манзаралари, ландшафт ва экотизимлари, инсон оёғи етмаган гўшалар, жайронлар, сайғоқлар, ноёб йиртқич қушлар ва ҳ.к.

Қўриқхона ва миллий боғлар экологик барқарор туризм назарияси ва амалиётини ҳаётга тадбиқ қилиш учун бир қатор хусусиятларга ва афзалликларга эга:

1) Экологик туризмни ривожлантириш – фақат бизнесгина эмас, чунки максимал фойда олиш унинг асосий мақсади ҳисобланмайди. Шунингдек, оддий тур-агентликлар экотуризм назарияси ва амалиётини жорий қилишга қодир эмас.

2) Ўзбекистон кўриқхоналарида илмий бўлимлар бўлиб, улар доимий равишда табиат экотизимларини мониторинг қилиш билан шуғулланишади. Умуман олганда, республикамиздаги каби Қорақалпоғистонда ҳам табиат зоналари исталган турдаги танишув туризмини, талабалар амалиётларини, илмий турлар ва кўнгилчилар дастурларини ўтказишга жуда қулай.

3) Экологик таълим ва экологик маърифатнинг уйғунлашуви, кўриқхоналар негизда экотуристтик фаолият экологик таълимнинг самарадорлигини сезиларлича оширади, кенг жамоатчиликни табиатни муҳофаза қилиш масалаларига жалб қилишга, муҳофаза қилинувчи ҳудудларни жамият томонидан қўллаб-қувватлашни кучайтиради. МЭТХ ларда эса жойлашган туманларида ижтимоий-маданий марказга айланишга реал салоҳият пайдо бўлади.

4) МЭТХлар туристик фаолиятни режалаштириш, бошқариш ва мониторинг қилишга қодир тузилмалар бўлиб, бу эса айнан экотуризмнинг асосий талаби саналади.

Жаҳон тажрибаси кўрсатишича, экологик туризмнинг маҳаллий ва минтақавий даражаларда ижтимоий-иқтисодий самарадорлиги нисбатан юқоридир. Шунинг учун ҳам, МЭТХлар янги иш ўринлари ва маҳаллий иқтисодиётга қўшимча даромадларнинг реал манбасига айланиши мумкин. МЭТХларда экотуризмнинг ривожланиши минтақага халқаро инвестициялар ва эътиборни жалб қилишга, ўз навбатида эса, маҳаллий аҳоли кўз олдида МЭТХларнинг аҳамиятини кучайтиришга, табиатни муҳофаза қилиш муаммоларига муносабатнинг ўзгаришига олиб келади.

МЭТХларни ёпиқ муассасалар сифатида қараш – минтақаларнинг умумий ижтимоий-иқтисодий ривожланишидан узилиб қолиш ва маҳаллий аҳоли томонидан қўллаб-қувватлашнинг йўқлиги каби жиддий муаммоларга олиб келди.

Маълумки, юртимиз табиати бой ва хилма-хил. Масалан, Қуйи Амударё давлат биосфера резервати ҳамда «Жайрон» экомаркази, кўриқхона, миллий боғ, буюртмахоналарда жайрон, қулон, Прежевальский отлари, Бухоро тоғ қўйи каби жониворлар билан бирга, ўсимликларнинг минглаб ноёб турлари парваришланмоқда.

Айтиш жоизки, мамлакатимизда истиқлол йилларида табиатни асраш, унинг бойликларидан оқилона фойдаланиш, шунингдек кўриқхоналар фаолиятини ривожлантириш масалаларига алоҳида эътибор қаратилмоқда. Чунки биосфера резерватлари нафақат улар

жойлашган ҳудудларнинг гуллаб-яшнашини таъминлайди, балки жамият эҳтиёжларини қондиришга ҳам хизмат қилади.

Республикамызда бу борадаги ишлар, асосан, 2004 йилда қабул қилинган «Муҳофаза этиладиган табиий ҳудудлар тўғрисида»ги Қонун асосида тартибга солинади. Чунки ушбу Қонунда “Биологик ранг-баранглик тўғрисида”, “Ёввойи ҳайвонларнинг кўчиб юрувчи турларини муҳофаза қилиш тўғрисида”, “Халқаро аҳамиятга эга бўлган сув-ботқоқли ҳудудлар тўғрисида”ги халқаро конвенциялар ва бошқа ҳужжатларда белгиланган мажбуриятлар тўла қамраб олинган.

Шу билан бирга, ҳозирги кунда биохилма-хилликни сақлаш ва муҳофаза этиладиган табиий ҳудудлар тизимини ривожлантириш мақсадида «Қўриқхоналар мисолида муҳофаза этиладиган табиий ҳудудлар миллий тизими барқарорлигини таъминлаш», «Ўзбекистон нефть ва газ тармоғига биохилма-хилликни сақлаш тамойилларини жорий қилиш» йўналишида халқаро лойиҳалар татбиқ этилгани ҳам эътиборга моликдир.

Қорақалпоғистон Республикасида «Сайғоқ» давлат буюртмахонаси, «Судочье» орнитологик давлат буюртмахонаси фаолият кўрсатмоқда. Экология ва атроф-муҳитни муҳофаза қилиш давлат кўмитаси томонидан «Муҳофаза этиладиган табиий ҳудудлар тўғрисида»ги Қонун талаблари асосида ушбу буюртмахоналар ҳудуди режимини сақлаш, ҳайвонот ва наботот дунёсини муҳофаза қилиш бўйича давлат назорати ўрнатилган.

Қорақалпоғистон Республикасида 2005-2016 йилларда БМТ Тараққиёт дастурига мувофиқ Глобал экологик жамғармаси иштирокида Амударё дельтасида тўқайзорларни асраш ва муҳофаза қилинадиган табиий ҳудудлар тизимини мустаҳкамлаш лойиҳаси амалга оширилди. Ушбу лойиҳага кўра, умумий майдони 68 минг 717 гектар, шундан муҳофаза қилинадиган ҳудуди 11 минг 568 гектар бўлган «Қуйи Амударё биосфера резервати» ташкил этилди. Бу ерда турли ҳайвонлар, хусусан, Бухоро буғуларини муҳофаза қилиш, уларнинг яшаши ва кўпайиши учун қулай шароит яратилди.

Устюрт текислигида сайғоқларни муҳофаза қилиш ва уларнинг яшаши учун қулай шароит яратиш эҳтиёжидан келиб чиқиб, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2016 йил 22 июлдаги «Мажмуа (ландшафт) буюртма кўриқхоналарини барпо этиш ва уларнинг фаолиятини ташкил этиш билан боғлиқ масалаларни тартибга солиш чора-тадбирлари тўғрисида»ги Қарори

ижросини таъминлаш мақсадида «Сайғоқ» давлат буюртмахонаси базасида беш участкани ўз ичига олган 628,3 минг га. майдон ажратиш белгиланди. Бу участкаларда сайғоқлар ва бошқа кам учрайдиган ҳайвонлар яшаши учун етарли шарт-шароит – серўтлоқ яйловлар, сув манбалари яратилган. Шунинг-дек, бошқа салбий ҳолатларнинг олдини олиш мақсадида ландшафтли буюртмахона ҳудудида 219,8 минг га. майдонда муҳофаза зонаси ташкил этиш режалаштирилган. Бунинг амалга оширилиши сайғоқлар, кам учрай-диган ҳайвонлар ва ўсимликлар популяцияси кўпайишига хизмат қилади.

Атроф-муҳит муҳофазаси ва экологик муаммоларни ҳал этишда табиий сув ресурсларидан оқилона фойдаланиш мақсадга мувофиқдир. Айти пайтда Мўйноқ тумани ҳудудида «Мўйноқ аква саноат» давлат унитар корхонаси ташкил этиш ва унинг тасарруфига умумий майдони 39,3 минг гектар бўлган «Жилтирбас», «Судочье» ва «Рибачье» табиий сув ҳавзаларини доимий фойдаланиш учун бериш мўлжалланмоқда. Ушбу сув ҳавзаларига туташ бўлган Мўйноқ шаҳри ҳамда Қозоқдарё посёлкасида жорий йилда «Ипотека банк» кредити ҳисобидан балиқ чавоқларини етиштирувчи питомник ва инкубация цехлари ишга туширилади. 2017 йилдан бошлаб, корхона мазкур сув ҳавзасида 1 миллион дона балиқ чавоғи етиштириб, бу кўрсаткични ҳар йили 500 минг донага кўпайтириб бориш режалаштирилган.

2017 йилда 450 тонна балиқ етиштириш мўлжалланаётган бўлса, 2020 йилга бориб, бу кўрсаткич 3 минг 500 тоннага етказилади. Балиқлар учун тўйимли озуқа-ем етиштириш учун «Мўйноқ аква саноат» давлат унитар корхонасига 100 гектар экин майдони ажратилади. 2017-2018 йилларда корхона базасида йилига 375 тонна қайта ишланган балиқ ва ярим тайёр маҳсулот ишлаб чиқариш қувватига эга цех барпо этиш режалаштирилган. Корхонада сиғими 300 тонналик музлаткич камералари ҳам қурилади.

Қорақалпоғистон Республикаси экология ва атроф-муҳитни муҳофаза қилиш давлат кўмитаси томонидан атроф-муҳит муҳофазаси, табиий ва биологик ресурслардан оқилона фойдаланиш, қайта тиклаш борасида дастур ишлаб чиқилиб, қатъий назорат қилинмоқда. Дастурга кўра, Қуйи Амударё ирригация тармоқлари ҳавзаси томонидан табиий кўлларда балиқчиликни, Ўрмон хўжалиги томонидан асаларичиликни ривожлантириш

мақсадида йўлга қўйилган ишлар натижасида жорий йилда 30,6 тонна шифобахш асал етиштириш мўлжалланмоқда.

МЭТХларда экологик тарғибот, экологик таълим ва маънавийтни, экотуризмни ривожлантириш зарурати масалалари бюджет маблаглари чекланганлиги шароитида ўзига хос қиинчиликлар тугдира бошлади ва бюджетдан ташқари маблаглар топишни кўндаланг қилиб қўйди. Дастлабки даврларда айнан ушбу масалалар туризмни ривожлантиришнинг асосий мақсади деб саналган. Глобал мазмундаги экотуристтик фаолиятга маҳаллий аҳолини жалб қилиш ёки минтақанинг ижтимоий-иқтисодий ривожланиши жараёнларига уйғунлашув масалалари қараб чиқилмади. Аслида эса, айнан шунинг ўзи экотуризмнинг моҳиятини ташкил этади. Кўпинча, қўриқхоналар-да тартибсиз равишда экотуризмни қўшимча даромад олиш манбаси сифатидигина ривожлантиралаётганлигига гувоҳ бўламиз. Бу эса, жуда жиддий муаммо ҳисобланади. Етарлича режалаштириш ва бошқарувнинг йўқлиги, экологик туризм фаолияти соҳаси билим ва тажрибанинг етишмаслиги, МЭТХларга салмоқли иқтисодий нафларни келтирмайди. Бундан ташқари, экотизимларга зиён етказиш ва экотуризмни ривожлантириш ғоясининг ўзини йўққа чиқариши мумкин.

Тадқиқотларимиз натижаларига кўра, мамлакатимизда ва хусусан, Қорақалпоғистон ҳудудида МЭТХларда экотуризмни ривожлантиришда бир қатор муаммолар мавжуд. Жумладан:

Миллий ва минтақавий даражада:

- аксарият минтақаларда, асосан, туризмнинг анъанавий турларининг кенг ривожланганлиги;

- яқин-яқинларгача Қорақалпоғистонда туризмга иқтисодийётнинг иккинчи ёки таъбир жоиз бўлса, учинчи даражали сектори сифатида қараш. Бироқ 2017 йилда Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.Мирзиёев томонидан туризм соҳаси мутасаддилари билан бўлиб ўтган йиғилишда «соҳани иқтисодийётнинг етакчи тармоғи сифатида янада такомиллаштириш зарурлигини давр тақозо этмоқда»⁶¹, деб таъкидланди;

- экотуризмни ривожлантириш бўйича қонунчиликнинг, айниқса, солиқ сиёсати, виза тизими, ердан фойдаланиш қондаларининг номукамаллиги;

⁶¹ Шавкат Мирзиёев. Туризмни янада ривожлантириш масалаларига бағишланган йиғилиш материаллари/ Халқ сўзи. 2017 йил 4 октябрь. -Б.1.

- ҳалигача жаҳон андозаларига жавоб берадиган кўриқхоналар негизида экотуризмни ривожлантиришнинг конкрет ривожлантириш режаси ва стратегияси мавжуд эмас. Ҳолбуки, экотуризм маҳаллий бюджетни тўлди-ришнинг, ижтимоий-иқтисодий ривожланишнинг муҳим локомотиви саналади.

Маҳаллий даражада:

- кўпгина МЭТХларда экологик туризмнинг оқибатларининг рекреацион босимни аниқлаш механизмлари йўлга қўйилмаган. Бу эса, экологик туризмни амалга оширишда қатор муаммоларни келтириб чиқаради.

- яшаш шароитлари, транспорт воситалари, ташкиллаштирилган туристик маршрутлар, экосўқмоқлар жиҳозлари, кузатув жойлари ва бошқа воситалар билан жиҳозланган инфратузилманинг йўқлиги ёки қулай эмаслиги. Республикамиз Президенти Ш.Мирзиев таъкидлаганларидек, «Туризмни ривожлантириш учун, аввало, зарур инфратузилмани такомиллаштириш шарт. Биринчиси, транспорт, иккинчиси логистика»⁶². Инфратузилма сифатини ва маиший шароитларни яхшилаш МЭТХларга ва маҳаллий аҳолига экотурист-ларни старлича кўпроқ жалб қилишга, таклиф қилинадиган пуллик хизматлар кўламини кенгайтириш ва туризмдан келадиган даомадларни оширишга имкон беради.

- МЭТХларда турлар ва экологик-танишув тўлақонли дастурларининг йўқлиги. Экомарказлар мавжуд кўриқхоналарда экологик таълимни ташкил қилиш соҳасида муайян тажрибанинг етишмаслиги, конкрет кишиларга йўналтирилган эмас, балки мавҳум ўртача олинган ташриф буюрувчининг ҳам минимал манфаатларига мос келмаслиги.

- ўсимликлар ва ҳайвонлар, уларнинг йўқолаётган ноёб турлари тўғрисида батафсил ихтисослашган ахборотнинг йўқлиги. Экотуризмнинг, айниқса, халқаро экотуризмнинг муваффақияти ташриф буюрувчиларнинг ҳудудга келишидан аввал ахборот олиш имкониятларига ҳам кўпроқ боғлиқ.

- туристларнинг турли тоифалари учун мўлжалланган комплекс маршрутлар ва дастурларнинг, яъни халқаро туризм бозори талабларига жавоб берувчи турмаҳсулотнинг йўқлиги.

⁶² Қаранг: Уша жойда.

- Қорақалпоғистонлик МЭТХ ходимларида халқаро турларни ташкил қилиш, баҳони шакллантириш, турли тоифадаги ташриф буюрувчилар учун дастурлар уюштириш бўйича маркетинг соҳасида етарли билим ва малакаларнинг йўқлиги. Қабул қилувчи томон истемолчиларнинг, айниқса хорижлик меҳмонларнинг ҳақиқий хоҳиш-истакларини тасаввур қила олиш ва англаш бўйича республикамиз минтақаларида умумий туризм соҳасидаги каби, экотуризмда ҳам МЭТХлар ходимларини ўқитиш ва малакасини ошириш экотуризмнинг сифатини оширган, мавжуд инфратузилма шароитида ҳам ташриф буюрувчиларнинг эҳтиёжларини максимал қондирган бўлар эди.

- Қорақалпоғистондаги табиий ҳудудлар республикамизнинг бошқа минтақаларига қараганда туристларга хилма-хил етарлича пуллик хизматларни тақдим қилиш имкони йўқ, шунинг учун ҳам, минтақада туризмдан даромадлар кутилган даражасидан анча кам.

- МЭТХларда туристларга кўрсатиладиган хизматларга ягона баҳоналарни шакллантириш стандартлари йўқ ва тақдим қилинадиган хизматлар баҳосига яраша эмас.

- республикамиздаги кўпчилик МЭТХлар ёки умуман туризм ҳудудларидаги каби Қорақалпоғистонда ҳам юқори рақобатли ўзига хос халқаро экотуризм бозорига чиқадиган сифатли реклама-ахборот материаллари йўқ. Минтақада экотуризмни ривожлантиришда маркетинг муаммолари жуда жиддий саналади ва ҳозиргача республикамиз, минтақаларни, улардаги МЭТХлардаги мавжуд флора ва фауна, ноёб масканлар, ташриф буюришнинг афзалликлари ҳамда устунликлари, арзон баҳолар хусусидаги тўлақонли ахборотлар жаҳон ҳамжамиятига тақдим этилган эмас.

- минтақавий даражада экотуризмни такшил қилиш ва мувофиқ-лаштириш жараёнларини бошқарадиган ихтисослашган тузилмалар йўқ.

- молиявий тушумларнинг бир қисмини маҳаллий эҳтиёжларга йўналтирадиган механизмалар мавжуд эмас. Кўпгина МЭТХлар маҳаллий аҳолини экотуризм ривожланишидаги иштирокини муносиб баҳолашмайди. Шу билан бирга, бу маҳаллий аҳолининг МЭТХга бўлган муносабатини ўзгартириб, улардан кўмак олишга имкон берар эди. Чунки, манфаатдор бўлиб, даромад олгандан кейин маҳаллий аҳоли ҳам мазкур ҳудудни кўз қорачиғидек асрашга интилади.

Шундай бўлишига қарамасдан, хорижий давлатлар ва республикаimiz туризм бўйича илғор минтақаларининг тажрибасига кўра, Қорақалпоғистон Республикасида ҳам бугунги ижтимоий-иқтисодий шароитларда туризмнинг истиқболли ва ресурс салоҳияти юқори бўлган экотуризм шаклини нисбатан самарали ташкил қилиш ва ривожлантириш, унинг салбий таъсирларини юмшатиш, атроф-муҳитни асраш ва минтақани ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш нуқтаи назаридан афзалликларини ошириш мумкин. Бунинг учун экотуризмни пухта режалаштириш, бошқариш ва экотуристлик фаолият мониторингини олиб бориш зарур.

Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, экологик туризм МЭТХлар экологик-маънавий фаолиятининг муҳим ажралмас қисми ҳисобланади. Унинг фарқли хусусияти туризмнинг бошқа турларига қараганда, нисбатан, ижтимоий-иқтисодий йўналтирилганлигидадир.

Экотуризмни ривожлантираётган МЭТХлар минтақада иқтисодий ва ижтимоий муаммоларни ҳал қилишда қатнашмайдиган ёпиқ муассаса бўлиш мақомидан чиқишади ва ташриф буюрувчилар оқимини ошириб, янги иш ўринларини яратади, янги фаолият турларини ривожлантириб, миллий, маҳаллий маданиятларнинг тикланиши ҳамда минтақада инвестициявий иқлимни яхшилаб, ишончли ҳамкорга айланишади.

III БОБ. ҚОРАҚАЛПОҒИСТОН РЕСПУБЛИКАСИДА ЭКОЛОГИК ТУРИЗМНИ РИВОЖЛАНТИРИШНИНГ УСТУВОР ЙЎНАЛИШЛАРИ ВА ИСТИҚБОЛЛАРИ

3.1. Минтақанинг Қуйи Амударё биосфера резервати бўйлаб экотурузмни ривожлантиришнинг янги йўналишлари

Барчамизга маълумки, Ўзбекистон Республикаси ўзининг 26 йиллик мустақил тараққиёти давомида асрларга тенг йўлни босиб ўтди. Тарихан қисқа бу даврда шаҳар ва кишлоқларимиз, бутун мамлакатимиз қиёфаси, жамиятимиздаги ижтимоий-иқтисодий муносабатлар тубдан ўзгарди.

Дарҳақиқат, ўтган 26 йиллик давр бутун мамлакатимиз минтақалари ва ҳудудлар қатори Ўзбекистонимизнинг шимолий қисмида жойлашган, мамлакатимиз ижтимоий-иқтисодий ривожда алоҳида ўрин тутувчи Қорақалпоғистон Республикаси ривожда ҳам ўчмас из қолдирди. Биринчи Президентимиз И.Каримов минтақанинг республикаимиздаги ўрнига тўхталиб: «Қорақалпоқ халқи доимо юртимизнинг таянч тоғларидан ҳисобланган»⁶³, деб таъкидлайди. Ана шунинг учун ҳам, барча минтақалар қатори Қорақалпоғистоннинг ривожланишига ҳам улкан эътибор қаратилгани ҳолда давлатимиз раҳбари Ш.Мирзиёевнинг бевосита ташаббус--лари билан Оролбўйи минтақасини ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш дастури ишлаб чиқилиб, изчил амалга оширилиб келинмоқда.

Таъкидлаш жоизки, бугунги кунда айнан қорақалпоқ диёрида мамлакатнинг экспорт салоҳиятининг ошишига бевосита ижобий таъсир кўрсатадиган, дунёда хизмат кўрсатиш ва сервис соҳасининг жадал суръатлар билан ривожланаётган тармоғи - туризмни ривожлантириш учун ҳам барча шарт-шароитлар яратилган. Ўзбекистон Республикаси биринчи Президенти И.А. Каримов «Гўзал географик ва табиий шароитлар республика ҳудудида экологик туризмни ривожлантириш учун гоаят қулайдир»⁶⁴, - деган эди.

Қорақалпоғистон Республикасида экологик туризмни ривожлантириш учун таниқли ўзбек иқтисодчи олими, профессор

⁶³ Аимбетов Н. ва бошқ. Қарақалпоқстан: [китоб-альбом].-Т.:Маънавият, 2011.

⁶⁴ Халқ сўзи, 2007 йил 26 январь.

Н.Тўхлиев келтириб ўтган 7 та талабга (турар-жой, озиқ-овқат, хизмат кўрсатиш, инфратузилма, маҳаллий хусусиятлар сақланганлиги, ландшафт, транспорт) тўлақонли жавоб берувчи турмаҳсулотлар мавжуд⁶⁵.

Қорақалпоғистонда экологик туризмни ривожлантиришнинг муҳим йўналишларидан ва ўчоқларидан бири Куйи Амударё давлат биосфера резервати (ҚАДБР) ҳисобланади. Мазкур янги муҳофаза қилинадиган табиий ҳудуд Қорақалпоғистон Республикаси ҳукумати, БМТ Тараққиёт дастури (ТД) ва Глобал экологик жамғарма (ГЕЖ)нинг «Қорақалпоғистондаги Амударё дельтасида тўқай ўрмонларини сақлаш ва қўриқладиган ҳудудлар тизимларини мустаҳкамлаш» деб номланган қўшма лойиҳаси доирасида ташкил этилган. Янги ташкил этилган биосфера резервати нафақат табиатни муҳофаза қилувчилар, табиат учун, балки, умуман, минтақа аҳолиси учун ҳам чинакам қимматбаҳо совға бўлди. Зеро, Амударё дельтасининг ноёб ҳайвонот ва ўсимликлар оламига эга бўлган тўқай ўрмонлари дунё аҳамиятига эгадир.

Биосфера резервати деганда биологик хилма-хилликни сақлашни ва бир вақтда минтақанинг барқарор иқтисодий ривожланиши тушунилади. Улар табиий ва маданий ландшафтларни сақлаш мақсадида ташкил этилади. Шундай қилиб, инсон ва барқарор ҳўжалик ривожланиши, шунга ўхшаш алоҳида муҳофаза қилинадиган ҳудуд (АМҚХ)ларни яратишнинг асосий тамойилларидан биридир.

Ҳозирги вақтда бутун дунё, шу жумладан, Қорақалпоғистон ҳам, табиий ресурсларни сақлаб қолиш ва улардан барқарор фойдаланиш муаммоси олдида турибди. Кейинги йилларда Ер юзидаги минг йиллардан бери мавжуд бўлиб келган бир бутун табиий объектлар, улар билан биргаликда мазкур объектларнинг бетакрор ҳайвонот ва ўсимликлар олами ҳам йўқолмоқда. Турларнинг йўқолиш сурьатлари йил сайин ошмоқда. Биосфера резерватлари айна табиат ресурсларини сақлаб қолиш ва улардан барқарор фойдаланиш учун барпо этилади. Дунёдаги 120 мамлакатда 669 та биосфера резерватлари ташкил этилган ва улар самарали фаолият юритяпти. Ўзбекистон Республикаси ҳукуматининг ташаббуси ва БМТ ТД – ГЕЖ қўллаб-қувватлаши

⁶⁵ Ўша жойда.

билан ташкил этилган ҚАДБР Ўзбекистонда бундай тоифадаги дастлабки муҳофаза қилинадиган ҳудуддир.

Биосфера резерватининг асосий вазифаси – табиатни муҳофаза қилиш ҳамда табиий ресурслардан барқарор фойдаланишдир. Унинг кўп зоналардан ташкил топиши бир вақтнинг ўзида одам оёғи тегмаган табиатнинг қимматли жойларини дахлсиз ва барқарор ривожлантириш имконини беради.

ҚАДБРнинг умумий майдони 68717,8 га.ни ташкил қилгани ҳолда ҳудуд 3 та зонага ажратилади: кўриқланадиган ҳудуд, ён ҳудуд ва ўтиш ҳудуди.

Кўриқланадиган ҳудуднинг умумий майдони 11568,3 га. тенг ва асосан, ноёб, зонада биологик хилма-хилликни сақлаш хавф остида бўлган, йўқолиб кетиши мумкин бўлган эски ўрмонларни сақлаб қолишга мўлжалланган ҳамда табиий тикланувчи ўрмонлардан ташкил топган. Мазкур ҳудудда ихтиёрий хўжалик фаолияти тақиқланади ва фақатгина илмий-тадқиқотлар ҳамда мониторинг ўтказишга рухсат берилади.

Ён ҳудуднинг умумий майдони - 6731,4 га тенг бўлиб, ушбу ҳудуд кўриқланадиган ҳудудни ўраб туради. Мазкур ҳудуд кўриқланадиган ҳудуд билан ресурслардан интенсив фойдаланиладиган ҳудуд ўртасида буфер зонаси ҳисобланади, кўриқланадиган ҳудуднинг участкалари ўртасида муҳим экологик йўлак, коридор вазифасини бажаради ҳамда ўрмон массивларини сақлаш ва уларни қайта тиклашга имкон беради.

Ўтиш ҳудудининг умумий майдони 50418,1 га тенг бўлиб, асосий ҳудудларга (кўриқланадиган ва ён ҳудудлар) туташади ҳамда табиатдан барқарор фойдаланишни ривожлантиришга имкон беради. Ушбу ҳудудда кишлоқ аҳолиси мавжуд бўлиб, йирик аҳоли пунктлари ҳамда зарарли ва хавfli иқтисодий ишлаб чиқариш объектлари йўқ.

Куйи Амударё давлат биосфера резерватида умуртқали ҳайвонларнинг 356 хил тури рўйхатга олинган:

43 турдаги балиқлар; 2 турдаги амфибиялар; 29 турдаги судралиб юрувчилар; 246 турдаги қушлар; 36 турдаги сут эмизувчилар.

ҚАДБРда мавжуд 43 та турдаги балиқларнинг 12 та тури Ўзбекистон Республикасининг “Қизил китоби”га киритилган.

Шунингдек, ҚАДБРда мавжуд 246 та турдаги қушларнинг 23 та тури, жумладан, Бинафшаранг бирқозон, (*Pelesanus onosrotalus L.*,

1758), Олачипор жингалак бирқозон (*Pelesanus strispus* B., 1832), кичик боклон (*Phakasorah pigmaeus* P., 1773), кичик лойхўрак (цапля, *Egretta garzetta* L., 1766) ва бошқа кўпгина қушлар Ўзбекистон “Қизил китоби”га киритилган.

Бундан ташқари, ҳозирги вақтда ҚАДБРда мавжуд 36 та турдаги сут эмизувчиларнинг 1 та тури, яъни Бухоро кийиги (*Ersvus elaphus bastrianus* L, 1900) йўқолиб бораётган, маҳаллий тарқалган тур сифатида Ўзбекистон “Қизил китоби”га киритилган.

ҚАДБРнинг ўсимлик дунёси 419 турдаги ўсимликлардан иборат бўлиб, уларнинг 245 таси турларга ва 70 таси оилаларга тегишлидир. Мутахассислар томонидан 320 та озуқавий, 68 та доривор, 73 та алкалоид, 47 та ёғочбоп, 20 та бўёқбоп, 56 та заҳарли, 11 та толобоп, 40 та асаларибоп, 25 та эфирмой-лари мавжуд дарахт, гул ва бошқа турдаги ўсимликлар борлиги баҳоланган.

Ўрмон ҳосил қилувчи тўқайбардошлар турларининг, тўранғилнинг, асосан, иккита тури фарқланади: турли баргли тол (*Populus diversifolia*); - барглари зич тол (*Populus pruinosa*).

Шунингдек, лохнинг ҳам 2 та тури мавжуд: ингичкабаргли лох (*Elaeagnus angustifolia*) ва шарқ лох (*Elaeagnus orientalis*).

Шундай қилиб, ҚАДБРнинг генофондини ва тўқайлари биохилма-хиллигини сақлаш Жанубий Оролбўйида нафақат ҳозирги вақтда, балки келгусида ҳам катта муаммо бўлиб қолади.

ҚАДБРда ҳар йили Бухоро кийиги ва Хива қирғовулининг ҳам сони, кўпайиш динамикаси ҳисобга олинапти. Жаҳон ёввойи табиат жамғармасининг грант маблағларини жалб этган ҳолда Бухоро кийиги яшашининг табиий ареалини кенгайтириш учун шарт-шароитлар яратилди ҳамда тўқай ўрмонларига мавжуд юкламаларни бевосита ва билвосита пасайтириш стратегияси ишлаб чиқилди. Сув ва ер ресурсларидан барқарор фойдаланиш усуллари синовдан ўтказилиб, ўз турмушида кенг қўллашлари учун маҳаллий аҳолига таклиф қилинапти. Чорвачиликни барқарор ривожлантириш учун лойиҳа асосида шарт-шароитлар яратилмоқда ва энергиянинг муқобил манбалари таклиф қилинапти. Бошқача айтганда, биосфера резервати бундан кейин фақат лойиҳа таклиф этган ташаббусларни ривожлантириши мумкин.

Тўқайлар ва ботқоқли камишзорлар авваллари Амударё дельтасига тегишли бўлиб, жуда катта майдонларни эгаллаган. Ҳозирги вақтда Қуйи Амударёдаги тўқайларда тўқай ўсимликларининг 61 тури ҳисобга олинган. Улардан кенг

тарқалганлари шўра ва мураккаб гуллилар оилалари ҳисобланади. Ёғоч эдификаторларининг ҳаммаси толлар (5 тур), жийдалар (1 тур) оилалаларига мансуб бўлиб, тўқай флорасининг 11 фоизини ташкил қилади. Буталар билан кўп йиллик ўтлар кенг тарқалган бўлиб, улар тўқайлардаги ўт қатламини ташкил қилади. Одатда, бир йиллик ва икки йиллик ўтлар гуруҳда кам учрайди ва кўп ўсмайди.

Амударё дельтасидаги тўқайларнинг фаунасида 27 турдаги сут эмизувчилар бўлиб, улар Қорақалпоғистондаги сут эмизувчиларнинг турларининг жами 40 фоизини ташкил қилади. Бутазорларда тўрсик, кам бўлса-да мушук билан тулки яшайди. Бундан ташқари, тўқайларда қулокли типратикон билан жайра ҳам учрайди. Кемирувчилардан ёввойи тўқай куёни, уй сичқони жуда кўп бўлиб, одатда, пластинка тишли аламан, қум сичқони ва бошқалар мавжуд.

Қорақалпоғистон Республикасида «Бадай-Тўқай» текислик-тўқайзор давлат қўриқхонаси мавжуд тўқайзорларни сақлаб қолиш, Бухоро бугуси ва Хива қирғовулини табиий ҳолатда кўпайтириш мақсадида 1971 йилда Беруний тумани ҳудудига ташкил этилган. Қўриқхонанинг умумий майдони 6462 гектар бўлиб, унинг 60 фоизи тўқайзорлардир. Қўриқхона флораси 167 хилдаги ўсимликлардан иборат. Бу ерда ўсадиган лоланинг икки хили Ўзбекистон Республикаси «Қизил китоби»га киритилган. Қўриқхона фаунасида 26 хилдаги балиқ, 2 хил сувда ва қуруқликда яшовчи жонивор, 13 хил судралиб юрувчи, 90 хилдан ортик қуш, 15 хилдаги сут эмизувчи бор. Қўриқхона ҳудудига Ўзбекистон Республикасининг «Қизил китоби»га ва Халқаро «Қизил китоб»га киритилган кичик ва катта Амударё куракбуруни, Орол ва Туркистон мўйловдори, паррак қорабузов, кичик окқўтон, Бухоро бугуси яшайди.

Тўқайларнинг ҳамма жойида туёқли ҳайвонлардан тўнғиз ва Бухоро бугуси яшайди. Тўнғизлар фақатгина тўқайларда яшаб, унда ўсувчи екан (жеккан) ва қамиш томирлари билан, кузда эса жойида билан озикланади. Бадай-тўқай қўриқхонаси ҳудудий ва жаҳон биологик хилма-хиллик учун аҳамиятли бўлган, Бухоро бугусининг дунёдаги энг йирик популяцияси (2010-йилги ҳисобга олиш бўйича – 582 бош) сақланадиган жой сифатида қўриқхона экотуризм учун катта аҳимиятга эга бўлиб, ундаги Бухоро бугулари халқаро ва маҳаллий туристларда катта қизиқиш уйғотади.

Бундан ташқари, резерват худудида Жампиқ қалъа, Гаур қалъа, Шилпиқ кўрғони, Шайх Жалил бобо каби тарихий ёдгорликлар билан бирга, Султон Увайс тоғи, Амударё соҳилида кўпгина табиий экотуристтик объектлар ҳам мавжуд. Ана шундай экотуристтик объектлардан бири Нукус шаҳридан 43 км. жанубда Амударёнинг ўнг соҳилида 35-40 м баланд тепаликда II-III-IX-XI асрлар ёдгорлиги «Шилпиқ кўрғони» жойлашган. Вазифаси бўйича кўрғон зороастризм дастури бўйича ўлган одамларнинг мурдасини олиб келган.

Ўрта асрларда (IX-XI аср) маҳаллий халқнинг дини ва маданияти ўзгариши билан Шилпиқ сигнал берувчи минорага, тепаликка айланган (6-илова). Кўрғонга тоғнинг табиий йўли олиб боради. Унинг катта йўлга яқин жойлашганлиги халқаро магистрал йўл, трассадан ўтаётган йўловчиларни ва туристларни ўзига жалб қилади. Туристлар кўрғонга гидлар билан экскурсияга чиқишлари, атрофини айланиб томоша қилишлари ва расмга тушишлари учун жуда ажойиб, манзарали жой ҳисобланади. Тепалик устида туриб атроф манзарасини кузатиш ҳар бир инсонга завқ бағишлайди.

“Шилпиқ кўрғони” биосфера резерват худудида жойлашган бўлиб, уни туристлар ташриф буюрадиган асосий объектлардан бири сифатида Қорақалпоғистоннинг маъмурий маркази Нукус шаҳрига ва Мўйноққа туристларни олиб бораётган барча туркомпаниялар маршрутларига киритган.

Биосфера резерватининг Қипчоқ аҳоли пунктида Амударё соҳилида пантон кўпригининг атрофида катта бўлмаган хусусий катер ва баржаларни (ўзи юрар ясси юк кемалар) кўришимиз мумкин.

Мазкур катер ва баржаларда хорижий ва маҳаллий туристларнинг Амударё бўйлаб сувда саёҳати амалга оширилади. Уларнинг палубалари, керакли рўзгор-ошхона ускуналари ва жиҳозлари, унча катта бўлмаган стол ва стуллари мавжуд. Катерларда туристларга ковурилган, димланган, дудланган, кабоб қилинган балиқ, қўй, қорамол, товуқ гўштларидан шашлик, мавсум пайтларида ёввойи, овлаш тақиқланмаган қушларнинг парҳез гўштларидан турли хил миллий овқатлар, қорма (шавланинг суюқ қилиб қўй, парранда, қорамол ёки ов гўшти жуда кўп солинган тури, одатда, қўй гўшtidан қилинади) ёки ош каби овқатлар тақдим қилинади. Шунингдек, юқоридаги сув транспортларида яхна,

салқин ичимликлар билан бирга, ўзига хос таъмга, шифобахш хусусиятларга эга Амударёнинг табиий лойқа сувидан қумғон чой (Хоразмчасига тонқачой) ҳамда бошқа қўшимча экзотик хизматлар тақдим қилиниши мумкин. Туристлар хоҳласа ёки саёҳатни уюштираётган турфирма ёки мезбон томон ташкилотчилиги даражасига қараб катерларда Қорақалпоқ, Хоразм бахшилари, созандалари, раққосалари, халфа ёки лапарчиларининг хизматидан баҳраманд бўлиш мумкин.

Мазкур ҳудудда самарали ва истикболли экотуристлик йўналишларни ташкил қилиш мақсага мувофиқ. Жумладан:

1-экотуристлик йўналиш. Қипчоқ аҳоли пунктидаги пантон кўпригидан Жумиртау кўпригигача бўлган тўғри чизикли экотуристлик йўналиш;

2-экотуристлик йўналиш. Қипчоқ аҳоли пунктидаги пантон кўпригидан оқим бўйлаб биосфера резерват ҳудудигача тўғри чизикли экотуристлик йўналиш.

Кўприқдан ўтгандан кейин 15-20 хил турдаги балиқ таомларини тайёрлайдиган маҳаллий ошхоналар мавжуд. Туман ҳудудига Хўжақўл кўлидан 1 км. шарқда жойлашган X-XIII асрлар ёдгорлиги Хўжақўл сигнал тепалиги, минораси мавжуд. Ушбу тепалиқ ҳозирда 5 м. баландликда сақланиб қолган, унинг асоси лойдан ясалган бўлиб, 32х32х5 см. размердаги ғиштдан қурилган 8х5 м. ўлчамдаги тўғрибурчак шаклига эга.

Шунингдек, юқоридаги жараёнларни Амударё соҳилларида жойлашган маҳаллий ошхоналарда ташкил қилиш, балиқ овлашга қизиқадиган туристлар учун қармоқларни, сув велосипедлари (катамаран), скуттерларни, моторли ва кичкина механик қайиқчаларни, саёҳат буюмларини (турли тўшамчилар, рюкзак, кўзойнак, сув кийимлари, қутқарув нимчалари ва балончалари) ижарага бериш ва сотиш шаҳобчаларини ташкил этиш лозим (8-Илова).

Бундан ташқари, Қипчоқда аҳоли турмуш тарзини, маҳаллий усулда лой-пахсадан қурилган уйларни кузатиш имконияти мавжуд. Дарё соҳилида катерлар турадиган жойда тўранғилли тўқайларнинг хусусияти, тарихи, ҳайвонот дунёси, уларни муҳофаза қилишга кўмаклашиш ва экскурсия қилиш тартиби тўғрисидаги маълумотларга эга бўлган стендларни осийш мақсадга мувофиқ.

Амударё соҳиллари ва резерват бўйлаб саёҳатларни йилнинг баҳор, ёз ва куз мавсумларида амалга ошириш мумкин. Резерват

худудида баҳорнинг ўзига хос яшариш мавсуми жозибаси, ёзнинг иссиқ ифори ва кўш тафтини, олтин кузнинг ажойиб мўжизасини кузатиш мумкин.

Султон Увайс тоғининг жануби-ғарбий этагида Амударёнинг ўнг соҳилида қадимий ёдгорликларнинг бири - Жампиқ қалъа (IX – XI аср, XII –XIV аср.) жойлашган (9-Илова).

Қалъа канал четида, Бадай-тўқай қўриқланадиган худуди эса унинг ёнида жойлашган. Жампиқ қалъанинг максимал узунлиги 420 м., эни 288 м.га тенг. Деворлари 9 м. баландликда лой пахсадан иборат. Деворнинг устидан ўқ-ёй тарзли галерея ўтган (96 м. элликда). Унга зиналар ёрдамида кўтарилади. Деворнинг айрим жойлари тош парчалари билан қайта ишланган. Шарқий томонида пахса деворларининг тўғри бурчакли шаклдаги цитадел сақланган. Деворлар ёпиқ устунлар билан безатилган бўлиб, бу эски қалъа ўрта асрларда порт шаҳар бўлган⁶⁶.

Жампиққалъа тепалиги Амударёнинг ўнг томонида Кўянчиқ тепалигида Қаратау посёлкасида 4 км. жанубда жойлашган. Бу жойларда туя ва отларда сафари саёҳатларини ташкил қилиш туристлар ҳаётининг унутилмас онлари сифатида ёдида қолади деб ўйлаймиз. Қалъа билан қўриқхона худуди орасидан Кўкдарё канали оқиб ўтади ва ажойиб манзарани ҳосил қилади. Канал соҳилида катта тераклари билан Бадай-тўқайнинг тўрангилли тўқайзорлари савлат тўкиб турибди. Мазкур худуд маданий, диний ҳамда экотуристлик йўналишларнинг мажмуасини ташкил қилиш керак бўлган жуда гўзал ва табиий манзарали жой ҳисобланади. Масалан, Гаур қалъа ва Жампиқ қалъа ёдгорликлари бўйлаб экскурсия, сигнал тепалиги ёки минорасини томоша қиладиган кузатиш ўрни, дарё ва ён-атрофни, соҳилларни от ва туяда сайр қилиш ва ҳ.к.

Шуни алоҳида таъкиллаш жоизки, канал соҳилига шийпончалар, супалар, сўрилар ва қора уйлар, ўтовлар қўйиб, минимал зарур туристик инфратузилмани (овқат тайёрлаш ёки етказиб бериш, кўчма душ ёки ҳожатхоналар) яратиб, оқаётган сув шовқинини эшитиш, манзарани кузатиш, қуш овлаш, туя ва отда, араваларда сайр қилиш, 1-2 соатлик, 3-4 соатлик, ва ярим кунлик, 1 суткалик экотурлар, овқатланиш, санузел, ювиниш, кумга кўмилиш, балчиқда ётиш каби бальнеологик ва бошқа қўшимча хизматларни ташкил қилиш мумкин.

⁶⁶ Хожаниязов Г., Ҳакимиязов Ж. Қарақалпақстанның эжайып жети естелиги. -Н: «Қарақалпақстан», 2004. -Б.30-31.

Агар каналнинг икки соҳилида Бухоро буғуси, жайрон, от, туя каби ҳайвонларни боқадиган боғлар ташкил этилиб, махсус алоҳида жойларда буғулар, жайронлар ҳаракатини кузатадиган кузатув минораларини Кўкдарё каналининг шимолий томонида Жампик қалъанинг ёнида қурилса, балиқ овини ташкил этилса туристларга анча экзотик завқ бағишлайдиган ажойиб манзара яратиш мумкин.

Мазкур канал ёки дарё соҳиллари бўйида туристик фаолиятни ташкил қилиш учун Амударё бўйида жойлашган Ақтау аҳоли посёлкасида яшовчи одамларни жалб қилиш мақсадга мувофиқ. Шунингдек, уларда маҳаллий ёки хорижий туристларни кутиб олиш, меҳмонларга сервис хизматлари кўрсатиш бўйича қисқа муддатли тренинг-семинарлар ташкил қилиш, уларни махсус турфирмага ностандарт тарзда (flexible employment) мавсумий равишда бириктириш лозим. Натижада, улар йилнинг март-октябр ойларида, камида 8 ой давомида доимий иш билан таъминланади.

Гаур қалъа ёдгорлиги учбурчакли кўринишга эга. Унинг шимолий деворининг узунлиги 200 м. атрофида, шарқий қисми эса 50 м. жанубга чўзилган, кейин яна биринчи йўналиш бўйича 50 м.га давом этади.

Шарқий деворининг узунлиги 450 м., ғарбий деворининг жанубий қисми Амударё суви билан ювилиб 400 м. ораликда сақланиб қолган ва дарё бўйлаб 40 –100 м. узунликка чўзилган (10-илова).

Гаур қалъа ва Жампик қалъа орасидаги масофа 9 км. Йўлда X – XIII асрларнинг ёдгорлиги бўлган Жампик қалъа сигнал берувчи тепалигини, лой минорасини кўриш ва расмга тушириш имконияти бор. Тепалик чўзилган пирамида шаклига, асоси тўғрбурчакли шаклга эга бўлиб, 4,8x4,6 м.га тенг⁶⁷.

Шайх Жалил бобо зиёратгоҳи мажмуадан иборат бўлиб, унга бир неча тарихий археологик объектлар киради: Шайх Жалил бобо гумбази (кабри), ҳовуз, чинор, булок, хумбуз (лойдан бўлган идиш-товокларни, ғиштни пиширадиган махсус қурилган иншоот, печь), “чиллахона”, “Жийдали булок”, “Кийик соған”, “Шыбыклы”, “Муножот тепа” ва бошқалар.

Беруний тумани аҳолиси ва туристларнинг ёзги дам олиши учун Сариатау тўқай массивининг чегарасидаги Амударёнинг қўлтиғини фойдаланса бўлади. Бу жой туристлар учун қулай бўлиб,

⁶⁷ Хожаниязов Г., Ҳакимиязов Ж. Қарақалпақстанның эжайып жети естелиги. -Н: «Қарақалпақстан», 2004. -Б.30-31.

эни 200-250 м., узунлиги 400 м. бўлган қўлтиқ, унинг ўртасида эни 20-25 м., узунлиги 100 м. бўлган оролча бор (11-Илова).

Ҳозирги вақтда маҳаллий аҳоли ёзда бу ерга дам олиш, чўмилиш ва кумли пляжда офтобда қорайиш, табиат қўйнида корпоратив ёки яқинлар билан дам олиш учун тез-тез келишади. Бу ерда бир неча кемпинглар, ёзда қора уйларни қуриш мумкин.

Шунингдек, овқатланиш жойи, қайиқ ва катамаранлардан фойдаланиш, супа ва сўрилар, шийпончалар, қуёш нуридан ҳимоя воситалари, сувда сузиш учун ҳимоя воситаларини ижарага бериш пунктлари, сувенирлар сотадиган дўконлар ташкил қилиш имкони мавжуд.

Тўқай хўжалиги ходимларида отлар мавжуд бўлиб, уларни туристларга миниш учун ижарага бериш ва улар ёрдамида Сариатау массивининг табиати билан танишиш учун тўқай бўйлаб саёҳат қилиши мумкин.

Юқоридаги тадқиқот ва таҳлилларимиздан келиб чиққан ҳолда, мазкур ҳудудда биз 2 та туристик маршрутлар ва туристлар дам олиш дастурларини таклиф қиламиз (12-иловага қаранг):

Бу ерда биосфера резервати томонидан «яшил патруллар», «сув куни», «экология куни» каби акцияларни ўтказиш мумкин. Шунингдек, Беруний тўқай хўжалиги дарвозасидан бошлаб, йўлнинг четига Сариатау массиви ҳудудида яшовчи сут эмизувчилар, қушлар, судралувчилар, тўқай ҳудудида юриш, кузатиш қоидалари ҳақидаги паноларни жойлаштириш керак.

Бизнинг фикримизча, ҚАДБР ҳудудида қуйидаги тавсия ва таклифларни келтиришни лозим. Жумладан, ҚАДБРнинг юқорида санаб ўтилган ҳудудлари ва объектларида туристик фаолиятни ташкил этиш учун резерватнинг интернет сайтини яратиш, экскурсия йўналишларини белгилаш, боғлар барпо этиш, резерват ичида йўл белгиларини ўрнатиш, бошқа алоҳида муҳофаза қилинадиган ҳудудлар билан алоқада бўлиш, ҳайвонлар турларини кўпайтириш, реклама қилиш, миллий, маҳаллий ва ҳатто, халқаро даражада акциялар ташкил қилиш, саёҳат давомида зарур анжомларни ижарага бериш шаҳобчаларини ташкил қилиш лозим. Шунингдек, туризм ва экотуризм масалаларини назарий ва амалий жиҳатдан ўрганиш, илмий тадқиқ этиш ҳамда кадрлар масаласини ҳал қилиш мақсадида Қорақалпоқ давлат университетида экологик туризм бўйича бакалаврият таълим йўналишини, 2020 йилга бориб, экологик туризм мутахассислиги бўйича магистратурани очиш,

ОЎЮларидаги биология, ветеринария, география, иктисодиёт, экология, тарих каби таълим йўналишларида ўқиётган талабаларни малакавий ёки дала амалиётларини ташкил қилиш мақсадга мувофиқ.

Юқоридаги тавсия ва таклифларни амалга ошириш, ҚАДБР худуди ва атрофида экотуристлик йўналишларни йўлга қўйиш орқали қуйидаги ижтимоий-иқтисодий масалаларни амалда ҳал қилган бўламиз:

- Атроф-муҳит муҳофазасига аҳоли ва кенг жамоатчиликни жалб қилиш;

- резерват худудида биохилма-хилликни асраш;
- ҳайвонот боғларини ташкил қилиш;
- маҳаллий аҳолини бандликнинг мавсумий ва ностандарт шакли асосида 6-8 ой давомида кўшимча иш ва даромад билан таъминлаш;

- тарихий обидаларни муҳофаза қилишни янада кучайтириш;
- ёшларни ватанпарварлик руҳида тарбиялаш;
- республикамининг ўзига хос ва мос бир худуди сифатида минтақанинг маданиятини, табиатини дунёга танитиш;

- худудда ер устида, ер ва сув остида дала амалиётлари, илмий тадқиқотлар ўтказиш, археологик қазималар, экспедицияларни йўлга қўйиш орқали тарихимизни ва табиатимизни янада чуқурроқ ўрганиш;

- худудда туристик инфратузилмани йўлга қўйиш, мавжудларини замон талаблари, жаҳон андозалари даражасида ривожлантириш ва такомиллаштириш орқали республикамининг ЯХМда хизматларнинг, хусусан, туризмнинг улушини, умумий экспорт ҳажмида эса туристик хизматлар экспорти ҳажмини ошириш ва ҳ.к.

Юқорида кўрсатилган биосфера резервати бўйлаб кўрсатилган туристик объектлар вақт ўтиши билан Ўзбекистоннинг ўзига хос ва мос табиати, иқлими, ҳайвонот дунёсига эга бўлган экотуристлик имкониятлари Қуйи Амударё минтақасида жойлашган Қорақалпоғистон Республикасининг туристик брендига айланиши мумкин.

3.2. Устюрт платосининг табиий-ландшафт салоҳиятидан экотуристик маршрутларни ишлаб чиқишда самарали фойдаланиш

Экотуризм дунёнинг аксарият давлатларига тегишли фаолият тури бўлиб, фаол дам олишнинг бир шакли, унга кўра инсон ўз соғлигини тиклабгина қолмай, балки табиат қўйнида бирга бўлиш, флора, фауна ва атроф муҳитдан завқланиш билан бирга, бир қанча эстетик ҳиссиётлар олади. Бугунги кунда экотуризмнинг мақсади ҳозирги ва келажак авлодларнинг экологик хавфсизлиги ва барқарор ривожланишини таъминлаш учун табиатдан туристик йўналишда оқилона фойдаланишдан иборат. Экологик туризм деб тан олиш учун қуйидаги қоидаларга риоя қилиш керак: кўрсатилган хизмат йўналиши экологик бўлиши шарт, туристларларга хизмат кўрсатадиган транспорт экологик тоза, экологик фойдали, ичимлик ва озиқ-овқатлар экологик тоза, унинг таркибида маҳаллий маҳсулотлар бўлиши, малакали гидлар, сайёҳларни қизиқарли ва экологик тоза табиий ва маданий жойларга бошлаб бориш керак.

Бутунжаҳон туристлик ташкилоти (БТТ) таърифига кўра, экотуризм – табиий ҳудудларга масъулият билан саёҳат қилиш натижасида табиатни муҳофаза этишни таъминлайди ва маҳаллий халқнинг турмуш даражасини яхшилайти⁶⁸.

Ўзбекистонда экологик туризмни ривожлантириш Концепциясида – экотуризм деганда нафақат маърифий-маънавий мақсадларни кўзлаган ҳолда экзотик табиий ҳудудларга, уларнинг ҳайвонот ва ўсимлик дунёсига саёҳат, балки ижтимоий-иқтисодий масалаларнинг амалга оширилиши ёрдамида экология муаммоларини ҳал қилиш билан бир-бирига боғлиқ мажмуалар йиғиндисини тушунамиз.

Ўзбекистонлик эколог олимларнинг умумлаштирилган фикрларига кўра, экотуризм ўз ичига маърифий-маънавий тушунчалар остида экотурист-ларнинг экзотик табиий ҳудудларга, уларнинг ҳайвонот ва ўсимликлар дунёсига, табиий ҳудудларнинг тарихий ёдгорликларига, археологик топилмаларига, геологиясига, палеонтологик қолдиқларига, табиат билан боғлиқ мажмуаларга саёҳатлари кабиларни қамраб олади.

⁶⁸ www.wto.org

2005 йилда Орол бўйини ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш истиқболлари ҳақида Халқаро Оролни қутқариш жамғармаси (ХОҚЖ) Нукус филиали директори томонидан экотуризмни ривожлантириш бўйича «Қулай жойларда комплекс сервис хизматларини кўрсатадиган шоҳобчаларига, кичик меҳмонхоналарига, спорт, ов ва балиқ овлаш хўжаликларига эга бўлган экологик саёҳатни (экотуризмни) ривожлантириш бўйича доимий амал қиладиган кичик ҳаракат дастурларини ишлаб чиқиш лозим», - деган таклиф билдирилди⁶⁹.

Ўзбекистоннинг кўпгина минтақаларидаги каби Қорақалпоғистон Республикасида ҳам нафақат умумий туризмни, балки унинг ўзига хос бўлган экотуризмни ривожлантириш учун жуда катта туристик салоҳият мавжуд. Чунки, Қорақалпоғистоннинг ҳеч бир минтақада учрамайдиган табиати, ўзига хос ўсимлик ва ҳайвонот дунёси, даштлари, қўл ва сув ҳавзалари, Амударё этаклари, Бадай-тўқай кўриқхонаси, Устюрт текислиги, Қизил кум чўли ва янги пайдо бўлган Оролқум тузли чўли, Амударё дельтаси, қолдиқ тоғлар билан Султон Увайс тоғ, Белтау, Қусханатау тепаликлари табиий-худудий экотизимларининг мавжудлиги бошқа худудларга нисбатан Қорақалпоғистон учун рақобат устуворликларини таъминлайди.

Айниқса, кейинги йилларда Қорақалпоғистоннинг шимоли-ғарбида жойлашган, Қозоғистон, Россия Федерацияси билан чегарадош бўлган *Устюрт платоси* Каспий билан Орол денгизлари ўртасидаги Ер шарининг сувсиз чўлистонликларидан бири бўлиб, бу ерда дехқончилик қилиш мумкин эмас. Шундай қийин, экологик табиатга эга бўлишига қарамай, Устюртда Қадимги тош даврларидан бошлаб, XX асрнинг бошларигача бўлган даврни ўз ичига олган эсдаликларни учратиш мумкин. Хусусан, Устюрт платосида фанда қурилиши сирли бўлган қалъалар мавжуд.

Устюрт платоси - Буюк ипак йўлининг бўйида жойлашган бўлиб, қадимдан стратегик аҳамиятга эга савдо йўли ҳамда Каспий денгизи билан Орол денгизлари ўртасидан ўтадиган қуруқликдаги ягона ўтиш жойидир. Ҳозирги даврда ҳам Ўзбекистоннинг шимоли-ғарбий дарвозаси ва Шарқ билан ғарбни боғловчи худуд ҳисобланади. Устюрт платосида жойлашган жаҳон стандартларига

⁶⁹ «Эркин Қарақалпақстан» газетаси, 2005 йил, 11 январ, 5-сон.

жавоб берадиган автомагистрал ва темир йўли иқтисодиётимиз қон томирлари ҳисобланади.

Бу ерда қадимий *аранлар* қабиласи яшаган. Орол денгизи бўйларидан бошлаб, Каспий денгизи соҳилларигача бўлган ораликда чўзилиб ётган Устюрт платоси ҳудудда аранлар қурилишлари қолган. Бу ҳамон фанда сирлигича қолмоқда. Аранларнинг (сардоба) узунлиги ўртача 600 метрдан 900 метргача, эни 400-600 метрни ташкил этган. Уларнинг умумий майдони 18 гектардан каттароқ бўлган. Бу қор ва ёмғир сувини йиғиш учун қурилган сув сақлагичлар ҳисобланади. Аранлардан сув ичиш мақсадида савдо қарвонлари тўхтаб ўтган⁷⁰.

Бундай сугориш, сув сақлаш усуллари Туркменистоннинг баъзи чорвадорларида ҳозиргача давом этмоқда⁷¹.

Устюрт платоси баландлиги 300 м.га етадиган тугаш текислик ҳисобланади (ўртача узунлиги — 100-200 м.), унда баландлиги 292 м.гача бир қатор тепаликлар (Ақтумсиқ, Қарабаур) ва бир неча чуқурликлар мавжуд, уларнинг энг йирикларига Барсақелмес (- 50 м.) ва Асеке-Аудан (- 29 м.) киради. Текислик Орол денгизида ва Амударё дельтасида тик чинклар, яъни платонинг баландлиги ўртача 300-350 метр бўлган ернинг бирданига бўртиб чиққан тик қоясимон баланд тепаликлари билан тугайди. Устюртнинг жануби-ғарбида Сарикамис чуқурлигининг шимолий қисми жойлашган.

Устюртнинг ғарбий ярими Қозоғистон Республикаси ҳудудига тегишли бўлиб, Қорақалпоғистон Устюрти 70 минг км² майдонни эгаллаган. Устюрт платоси атрофидаги текисликлардан анча баландлиги билан ажралиб туради. У барча томонларидан атрофидаги ерларга ва чуқурликларга деярли тик қояликлар билан чинклар чегараланади. Бу қояларни географик адабиётларда «чинк» деб атайди. Устюрт платоси Америка ва Канададаги тик қоя тепаликлардан ҳеч ҳам қолишмайди.

Устюрт платоси чинклар, сойлар, чуқурлик ва жарликлар билан кесишиб, улардан баъзилари платонинг устига чиқадиган йўл вазифасини ҳам бажаради. Устюртнинг жанубида тўлқин сингари бўлган Қоплон қирини, унинг шимол томонида Устюртнинг марказида шимоли-ғарбдан жануби-шарққа чўзилган Қарабаур қирини учратамиз. Устюртнинг энг баланд чўққиси ҳам ўша ерда

⁷⁰ Хожаниязов Ғ., Ҳакимиязов Ж. Қарақалпақистоннинг эжайып жети естелиги. -Нөкис: «Қарақалпақстан», 2004, -Б.30-31.

⁷¹ Есбергенов Х. Қоңырат тарийхый ҳам мәдений естеликлери. -Нөкис, 1993, -Б.52.

Қарабаур билан яқин жойлашган Барсакелмес чуқурлиги бўйлаб Қўнғирот – Мақат темир йўли ўтади.

Қорақалпоғистон Устюртида юқоридаги қирларнинг ораларида ҳар хил кўламдаги бир неча чуқурликларни учратамиз. Жумладан:

Шимолий Устюрт чуқурликлари. Устюртнинг энг шимолий қисмида жойлашиб, у шимоли-шарқдан жануби-ғарб томон чўзилган. Чуқурликнинг тубларида ҳар хил кўламдаги шўр ерлар ва кумлар учрайди. Шулардан *Жаринқудуқ кумлиги* бизнинг республикамиз ҳудудига тегишли.

Барсакелмес чуқурлиги. Устюртнинг марказий қисмида жойлашиб, майдони 1000 км² ни ташкил қилади. Чуқурликнинг марказида Барсакелмес шўрлиги жойлашган. Шўрликнинг чети марказнинг асосига нисбатан 40-50 метр баландликка эга бўлиб, четидан марказига борган сари пасайиб боради ва товоқча тарелка шаклига эга. Унинг энг туби (ултани) Орол денгизининг юзасидан 12-15 метр баланд. Йилнинг ёмғирли кунлар ва қорлар эриган пайтида чуқурликнинг айрим жойларида ҳар хил кўламдаги кўлчалар пайдо бўлади. Бу чуқурликда қадимги даврлардан бери йиғилган жуда катта туз заҳираси мавжуд бўлиб, бу тузлардан инсонлар озиқланиши ва даволанишида фойдаланиши мумкин.

Шақпақти чуқурлиги – узунлиги 6 километр, эни 3 километр, ёнбағирлари жуда тикдир. Чуқурликда кум тепаликлар билан бирга, шўр ерлар кўп. Шу ерда Шақпақти газ кони ишлаб турибди.

Асекеаудан чуқурлиги - Сарикамис кўлининг шимолида жойлашиб, шу кўлнинг давомига ўхшайди. Чуқурлик кенг майдонни эгаллаб, асоси ўйли-баланд шўрликлардан иборат. Асосининг денгиз сатҳидан ўртача баландлиги 40-50 метр.

Устюрт платосида 600 га яқин турдаги ўсимликлар мавжуд бўлиб, уларнинг 70 тадан ортиги шифобахш ўсимликлар саналади ҳамда фармацев-тика саноати учун муҳим хом-ашё ҳам ҳисобланади. Устюрт текислигида 5,2 млн.га яқин яйловлар мавжуд бўлиб, унда 200 минг бош йилки ёки қорамолларни тўққиз ой давомида боқиш имконияти мавжуд. Устюртдаги қушлар фаунаси ҳам ўзига хос бўлиб, турли мавсумларда бу ерда 200 дан ортиқ қуш турлари учраса-да, уларнинг 52 туригина уя қилади.

Устюртдаги сут эмизувчилар фаунаси одатда чўлдагидек: пегий поторак, кум сичқони, Северцов кўшоёқ сичқони ва кичкина кўшоёқ сичқон, куён, авваллари бўлса, гепард яшаган. Узун игнали типратикон ва кизил қуйруқ кум сичқони учрайди. Устюрт

платосининг экотуризм учун диққатга сазовор жойлари сифатида унинг чинқларини кўрсатиш мумкин. Ён томондан қараганда, баланд тоғни эслатадиган бу текислик туристларни ўзига тортади.

Кейинги 30 йил мобайнида Ўзбекистон Республикаси фаунасининг энг муҳим турларидан бўлмиш сайғоқлар сони 90 фоизга камайиб, сайғоқ Ўзбекистон Республикаси “Қизил китоби”га ҳамда Табиатни муҳофаза қилиш халқаро иттифоқининг “Қизил руйхати”га киритилди. Шу билан бирга, жайрон, қорақулоқ каби ноёб турлар ҳамда ноёб йирткич қушлар турлари йўқолиб кетмоқда. Устюрт платосида сайғоқларнинг анъанавий болалаш манзиллари жойлашган. Устюрт платосида оғир иқлим шароитларига мослашган, ўзига хос ҳайвонот ва ўсимликлар дунёси мавжуд. Бу ерда 700 дан ортиқ ўсимликлар ҳамда умуртқали ҳайвонларнинг 300 дан ортиқ тури яшайди. Ҳар бир тур экотизимнинг муҳим бўғини бўлиб, унинг яхлитлигини белгилайди. Устюртдаги чўл ва ярим чўл экотизимлари муҳофазага муҳтож.

«Сайгачий» буюртмахонаси Қорақалпоғистон Республикаси Вазирлар Кенгашининг 1991 йил 29 ноябрдаги 311/12-сонли Қарори билан ташкил этилган. У 1 млн. га тенг майдонга эга бўлиб, сайғоқларнинг Устюртдаги популяциясини сақлаб қолиш, муҳофаза қилиш ва уларнинг сонини кўпайтириш мақсадида ташкил қилинган. Унга 467 минг га яқин майдон ажратилган. Сайғоқ антилопа ҳисобланиб, уни томоша қилиш ҳаммага завқ бағишлайди. Сайғоқ жайронга бир оз ўхшаб кетади, аммо баландроқ (75 см.гача етади) бўлади. Оёқлари калтароқ, катта боши доим пастга қараган, бир оз хартумни эслатадиган бурни ҳам мавжуд. Нар сайғоқлар 50 кг.гача етадиган тана оғирлигига эга бўлишади, урғочилари эса нисбатан камроқ. Ўзбекистонда сайғоқлар, асосан, октябр-ноябр ойларида пайдо бўлади. Улар Устюрт ва Қизилқум шимолида ўтлаб юришади. Декабр ойида кўпайиш даври бўлади. Май ойига келиб, одатда, 2 та, баъзи ҳолларда эса 1 та ёш сайғоқ дунёга келади. Урғочи сайғоқлар янги авлодни дунёга келтириш учун ўтсиз, тақир ерли ҳудудларни танлайди. У ердаги ер ранги туфайли сайғоқларни, ҳатто, бир неча метрдан аниқлаш қийин. Ёш сайғоқлар кучга тўлишгач, тўдалар республикамиз ҳудудини тарқ этиб, шимол ва шарққа кўчишни бошлашади. Кузда эса яна қайтиб келишади. Сайғоқ бошоқли ўсимликлар, эрман билан озикланди. Сайғоқлар тўда бўлиб яшайди ва яқка ҳолда учрамайди. Тўдалар ҳар хил, бир нечта жонивордан

ёки бир неча минг сайғоқдан иборат бўлади. Аммо, кўпинча, 30-40 бошдан иборат тўдалар учрайди. Кузда, курашлардан кейин нар сайғоқлар 5-10 та урғочи сайғоқдан иборат тўда тузади. Курашлар вақтида кучсиз сайғоқлар ҳалок бўлади. Сайғоқлар 70км/соат тезликда югура олгани учун бўлса керак, уларнинг «душман»лари нисбатан кам. Сайғоқлар сакраб Сирдарёдек дарёларни сузиб ўтади. Фақатгина кучсиз ва касал сайғоқлар бўрилар ўлжасига айланади.

Ўтган 20 йил мобайнида Ўзбекистон Республикаси фаунасининг энг муҳим турларидан бири бўлган сайғоқлар сони 90% га камайиб кетти. Сайғоқ Ўзбекистон Республикаси «Қизил китоби»га ҳамда Табиатни муҳофаза қилиш халқаро иттифоқини «Қизил рўйхати»га киритилди. Лекин Сайғоқлар сони тобора камайиб бормоқда, улар билан бирга, жайрон, қорақулоқ ноёб турлари ҳамда ноёб йиртқич кушлар турлари йўқолиб кетмоқда. Устюрт платосида сайғоқларнинг анъанавий болалаш манзиллари жойлашган. Устюрт платосида оғир иқлим шароитларига мослашган ҳайвонот ва ўсимликлар дунёси мавжуд. Бу ерда 700 дан ортиқ ўсимликлар ҳамда умуртқали ҳайвонларнинг 300 дан ортиқ тури яшайди. Ҳар бир тури экотизимнинг муҳим бўғини бўлиб, унинг яхлитлигини белгилайди.

Хукумат томонидан биохилма-хилликни сақлашни таъминлашга қаратилган «Сайғачий» буюртмахонасини комплекс ландшафт буюртмахо-наси сифатида қайтадан ташкил этилиши тўғрисидаги қарори қабул қилинди.

Устюрт платосининг Қозоғистон қисмида 2015 йил май ойида сайғоқ-ларнинг оммавий қирилиши бошланди. 2014 йилда Қозоғистонда 256,7 минг сайғоқ бўлса, 2015 йил май-июн ойларида 132 минг жонивор қирилиб кетди⁷².

Судочье кўли ўзининг жойлашиши бўйича Сибирь ва Тундрадан жанубга ва жануби-шарққа, илиқ ўлкаларга ва орқага учадиган трансконти-нентал мигрант кушларнинг ғарбий-Осиё миграцион йўлида жойлашган. 1991 йили бу ерда Қорақалпоғистон Республикаси Вазирлар Кенгаши қарори билан «Судочье» давлат орнитологик *буюртмахонаси* ташкил этилди.

Энг катта сув ҳавзаси «Судочье» кўли Мўйноқ шаҳрининг жануби-ғарбида, Устюртнинг шаркида, Қўнғирот туманининг шимоли-ғарбида жойлашган. 1950 йилда 40 минг гектар майдонни

⁷² Daryo.uz /2015/06/16/

эгаллаган, табиий кўриниши, жўгрофий жойлашиши жихатидан дунёдаги жуда ажойиб ва гўзал кўл ҳисобланади. Бу ерда ҳар йили 15-20 минг центнер мазали балиқ овланган. Кўлнинг суви чучук бўлганлиги сабабли, Ондатра сақлаш учун жуда қулай бўлган. Шунинг учун ҳам, маҳаллий аҳоли бу кўлни «суви душши кўл», яъни «суви чучук кўл» деб атаган. XIX асрда Мўйноққа, Кўнғиротга кўчиб келган руслар «суви душши» деб айта олмаганликларидан «Суви душе», яъни – «Судочье» деб атаган. XX асрнинг бошларида кўлнинг узун-лиги 130-135 км, эни 16-43 км, чуқурлиги 0,6 метрдан 3 метргача бўлган.

Ҳар йили миграция даврида Судочье кўлида 8-10 млн. га яқин ҳар хил гуруҳга мансуб қушлар дам олиш ва озиқланиш учун тўхтади. Судочье кўлининг ҳудудида ва Устюрт чинкларидида 44 та оилага мансуб қушларнинг 187 тури учрайди. Бу ерда, асосан, оқ қуш, ёввойи ғоз, қорабойлар, ўрдақлар, чағалайлар, куликларнинг ҳар хил турлари ва бошқа сув экотизимларида яшовчи қушлар уя қуради.

Марказий Осиё давлатлари раҳбарларининг 1999 йил 11 январда Нукус шаҳрида ўтказилган конференциясида «Орол денгизи бассейнида экологик ва ижтимоий вазиятни яхшилаш бўйича аниқ иш ҳаракатлари дастури» қабул қилинди. Шунга асосан, амалга оширилаётган «Амударё дельтасида кичик кўллар ташкил қилиш» лойиҳаси Судочьенинг истиқболида муҳим аҳамият касб этди. Ҳозир кўлнинг умумий майдони 40 минг гектарни ташкил қилади. Балиқлар ва сувда яшовчи ҳайвонларни кўпайтиришга киришилди. Бугунги кунда жанубдан шимолга, шимолдан жанубга учиб ўтаётган қушлар кўлда тин оладилар. Улар орасида халқаро «Қизил китоб»га киритилган товус, кўнғир соқақуш, кичик баклан, оқбош сингари жониворларни учратиш мумкин. Бу кўл республикамизнинг шимоли-ғарбида жойлашган бўлиб, бир неча кўллар тизимидан (кичик ва катта Судочье, Қаратеренг, Бегдулла айдин, Омар салим, Қаражар, Ақушпа ва ҳ.к.) иборат. У қушларнинг уялаш, учиб ўтиш, дам олиш, учиб олтидан озиқланиш жойи бўлиб хизмат қилади.

Экотуристик жихатдан ушбу Судочье кўлида қушларни кузатиш, қуш уяларини ва тухумларини томоша қилиш, қайиқда сузиш, Устюрт тоғига чиқиш, балиқ овлаш, маҳаллий аҳоли турмуш тарзини ўрганиш, ўсимликларни томоша қилиш, умуман олганда, табиат қўйнида дам олиш имконияти мавжуд.

Трансчегаравий кўл ҳисобланадиган Сарикамиш кўли ҳам Туркманистон билан Ўзбекистонда қуйи Амударёнинг чап томонидаги суғориладиган майдонлардан юбориладиган дренаж сувлари тўпланадиган жой ҳисобланади. Суви шўрроқ бўлган бу кўлнинг майдони 3670 кв.км ва сув сифими 59 куб.км, бу кўл – балиқ овлаш кўлами бўйича Қорақалпоғистонда иккинчи ўринда туради. Дарёлик орқали сув билан тўлиши ва тузланиши натижасида кўлга 30 дан ортиқ балиқ тури келиб тушган, улардан овланадиган абориген балиқлардан 12-13 тури, жумладан, сила, сазан, тарта, жуири балиқ, тиран шабақ, лаққа, ақ марка ва қилич балиқ анча кўп тарқалган. Кўлнинг Ўзбекистонга тегишли қисмида, асосан, сила ва тарта балиқ овланади.

Сарикамиш кўлига томон боришда Устюрт кенгликлари узра кумликлар ва тепаликларни ошиб йўл давомида платонинг гўзал табиатини, горларни, чуқурликларни, Устюрт қўйи, қийик, қулон, рангли калтакесаклар ва ўсимлик дунёсини кузатиш мумкин.

Судочье, Жилтирбас ва Довудкўл кўлларидан бошқа дельтанинг марказий қисмида ва дарёнинг бўйида Междуречье сув ҳавзаси, Мақпалкўл, Майпост-Домалақ тизими, шунингдек Мўйнақ кўлтиги, Сарибас кўллари жойлашган. Бу кўлларнинг умумий майдони 200 минг гектар атрофида. Бу кўлларда сувда сузувчи қушларга жуда бой бўлиб, экотуризм учун, яъни туристларнинг табиат қўйнида ҳайвонот дунёсини томоша қилиб дам олиш учун катта аҳамиятга эга.

Юқорида айтилган икки кўл, шунингдек Кегейли тумани ҳудудида жойлашган Довудкўл кўли экотуризм учун катта аҳамиятга эга бўлиб, туристларга қушларни кузатиш жойи сифатида хизмат қилади. Айниқса, фламинго, бирқозонлар, оққушлар ва ўрдак-ғозларнинг мислсиз тўдалари туристларда катта қизиқиш уйғотмоқда. Устюрт платоси этагида жойлашган Қўнғирот туманида бир қатор қадимий архелогик қалъалар ва архитектура мажмуалари мавжуд (13-илова).

Ҳудудда туризмни ривожлантириш учун қуйидаги маршрутларни таклиф қиламиз (турмаршрутнинг тўлиқ тавсифи 14-иловада келтирилади):

Қорақалпоғистонда Устюрт платосидан келажакда экотуризм объекти сифатида фойдаланиш учун барча табиий имкониятлар мавжуд ва мазкур йўналишда манзилли дастурлар ишлаб чиқиш ҳамда амалга ошириш зарур. Шу мақсадда, фақатгина маҳаллий

тадбиркорларнинг фаоллиги ва туристларни ўзига жалб қилиш учун миллий ва маҳаллий ОАВларида, интернет воситаларида самарали рекламалар зарур. Айниқса, экотуризмга, хусусан, тоғ туризми, экстернал туризм, агротуризмга қизиқадиган сайёҳлар Устюрт кенгликларида чорвачилик хўжаликлари билан танишиш бирга, қишда Устюрт тоғи этагига баҳорда тепалик бўйлаб ҳаракат қилади. Чўпонларнинг ҳаёт тарзига қизиқадиган туристлар бир – икки кун ёки бир ҳафта улар билан бирга яшашга қизиқади.

Бундай туристларни қизиқтириш учун улар ҳаётдан парчаларни тасвирга тушириш, видео роликларни дунёнинг етакчи телеканаллари орқали эфирга узатиш ва интернетга жойлаштириш ҳамда етакчи кино компанияларини фильм суратга туширишга таклиф этиш мақсадга мувофиқ. Сабаби, бу ерда табиий декорациялар жуда кўп. Масалан, жаҳоннинг машҳур актрисаси Жулиа Робертс Монголия саҳроларида тушган видео ролиги инсонларда Монголияга бўлган қизиқишни орттирди. Устюрт платоси эса бошқа чўллардан ўсимлик дунёси, ҳайвонот олами ва тарихи билан бутунлай фаркланади. 2002 йилда рус эстрадасидаги машҳур «Рефлекс» гуруҳи Тошкент, Нукус, Мўйноқ шаҳарлари ва Устюртда суратга туширган клипида Чуқурликка тушган Мерседес русумли автомобил ҳали ҳам ўша чуқурликда ётибди. Буни кўриш учун қизиқувчилар ўша ерга борадилар.

Бундан ташқари, мазкур ҳудудда ички туризмни ривожлантириш учун ҳам имкониятлар мавжуд. Чунки, Устюрт платоси иқтисодийтимизнинг муҳим стратегик объекти ҳисобланади. Президентимиз ташаббуслари билан Элобод аҳоли пунктида «Кўнғирот сода заводи» қурилди. Тошкент кимё-технология институтининг махсус сиртки бўлими ташкил этилиб, унинг ўқув-лаборатория базаси завод ҳудудига жойлаштирилди. Олий ўқув юртининг мазкур сиртки бўлимини ҳар йили тўрт ихтисослик бўйича 65 нафар бакалавр, 15 нафар магистр битириб, ушбу корхонада фаолият олиб бормоқда. Дунёдаги энг йирик лойиҳалардан бири Сургил кони негизида қиймати 4 млрд. АҚШ долларидан зиёд бўлган – Устюрт газ-кимё мажмуаси қурилиб, фойдаланишга топширилди. Мажмуанинг қурилиши билан бир қаторда, «Қирққиз» аҳоли пунктида ишчилар учун уйлар барпо қилинмоқда. Бу ердаги ишчиларга дам олиш кунлари ёки таътил пайтида экскурсия хизматларини, Устюрт бўйлаб туристик

маршрутларни, балиқ ови, велотурларни, ҳар хил спорт мусобақаларини ташкил қилиш мумкин.

Фикримизча, Қорақалпоғистоннинг Устюрт платосида, Сайгачий, Судочье буюртмаҳоналарида, Орол денгизининг Ақтумсиқ тепалиги, Қозоқдарё ва Жилтирбас кўлларида илмий, спорт-поход туризмни йўлга қўйиш имкониятлари мавжуд. Жумладан, Ўзбекистоннинг олий ўқув юртларидаги тарих, биология, география, экология ва туризм факультетлари талабаларининг ёзги ўқув, дала амалиётларини ташкил қилиш (*гербарийлар тўплаш, археологик қазишмалар ўтказиш, чуқурликлар, тепалик ва чинкларнинг географик координатларини ўлчаш ва ўрганиш, ҳайвонот дунёсининг яшаш тарзи, овқатланиши, кўпайиши, ўсимликлар хусусиятлари ва ҳ.к.*) орқали ҳудудни илмий жиҳатдан чуқур ўрганиш ва ёшлар ўртасида оммалаштириш мумкин.

ХУЛОСА

Қорақалпоғистон Республикасида экологик туризмни ривожлантириш масалаларига бағишлаб ўтказган тадқиқот натижаларидан келиб чиққан ҳолда қуйидаги хулоса ва таклифлар шакллантирилди:

1. Экологик туризм – ижтимоий масъулиятли ва экологик барқарор ривожланиш, табиий ва маданий меросни сақлаш, муҳофаза қилишни таъминловчи туристик фаолият, биохилма-хиллик ва маҳаллий аҳоли ўртасидаги синергетик муносабатларга асосланган, табиатга саёҳат қилишни кўзда тутувчи, туризмнинг сердаромад инновацион йўналишидир.

2. Экологик туризм барқарор туризм билан чамбарчас боғлиқ бўлиб, табиий ресурслардан оқилона фойдаланиш; ортиқча чиқинди ва истеъмолни камайтириш, табиий, ижтимоий ва маданий хилма-хилликнинг сақланишини таъминлаш, комплекс ёндашув асосида экотуризмни минтақавий ривожланиш режаларига уйғунлаштириш, маҳаллий иқтисодиётни қўллаб-қувватлаш, аҳолининг туризм соҳасидаги иштироки кабиларни ўз ичига олади.

3. Мустақиллигимиздан кейин экотуризмни ривожлантириш учун Ўзбекистонда зарур ташкилий-ҳуқуқий, қонуний-меърий асослар яратилиб, улар давр талаблари асосида такомиллаштирилиб, табиатда биохилма-хилликни сақлаш, флора ва фауна олами, унинг ранг-баранглигини асраб-авайлаш, келажак авлодга тўла-тўқис етказиш, минтақаларнинг ижтимоий-иқтисодий, туристик салоҳиятидан самарали фойдаланиш, барқарор экологик туризмни ривожлантиришга алоҳида устувор аҳамият қаратилмоқда.

4. Экотуризмнинг иқтисодий ва ижтимоий афзалликлари мавжуд бўлиб, янги иш ўринларининг яратилиши, экологик таълим, аҳоли маданият даражасининг ошиши, инфратузилма тармоқларининг ривожланиши, қолоқ ҳудудлар иқтисодиётининг кўтарилиши, табиатни муҳофаза қилиш, қишлоқ хўжалиги, ов, фойдали қазилмалар қазиб олиш, оммавий курорт туризми, иқтисодиётнинг бошқа соҳаларига, КБХТ соҳаси ривожланишига ҳам экотуризм таъсир кўрсатиши баробарида, маҳаллий ва минтақавий иқтисодиётни диверсификация қилишда ижтимоий, мультипликатив самарага эга.

5. Қорақалпоғистон Республикасида экотуризмни ривожлантиришнинг SWOT-таҳлилига кўра, тарихий обидаларнинг кўплиги, рекреация ресурсла-рига бойлиги, археозкотуризмни ривожлантириш имконияти, экспонатлари сони бўйича Марказий Осиёда ягона бўлган Савицкий номидаги санъат музейининг мавжудлиги, автомагистрал ва темир йўллар билан Қозоғистон, Россия ва бошқа давлатлар орқали Европага, Туркменистон орқали Эрон ва бошқа мамлакатлардан туристлар жалб қилиш имконияти, ўзига хос тарихий анъаналарни ўз ичига олган гастрономик хизматлар (балиқ ва балиқ маҳсулотларини тайёрлаш, қимиз, бешбармоқ ва бошқ.), экотуризмни ривожлантириш учун хилма-хил рельеф, гидрогеологик, бальнеологик ресурслар, сув объектлари, кўллар, орнитологик кўриқхона, дарёлар, денгиз, тарихий археологик ёдгорликлар ва ер ости мачитлари, некрополларнинг мавжудлиги каби кучли томонларидан, экотуризмни ривожлантиришнинг имкониятлари сифатида ҚАДБРда, Устюрт платосидаги юқори экотуристтик салоҳиятдан, туристик-рекреация имкониятлари юқори бўлган Нукус, Эликкаля, Кўнгирот, Тўрткўл, Хўжайли, Амударё туманларида туристик хизматларни ривожлантириш, ов, диний, соғломлаштириш, археозкотуризм салоҳиятидан самарали фойдаланиш лозим.

6. Минтақада экотуризм, туризм саноатининг қолоқ ҳолати, турресурслар ва объектларнинг ҳудудлар бўйича ўта нотекис тақсимоти, туристик, экотуристтик хизматлар кўрсатишда норасмий сектор улушининг юқорилиги, туристик ташкилотларнинг камлиги, соҳа ходимлари малака даражасининг пастлиги, туристик объектларда йўл ва йўл бўйи инфратузилмасининг ривожланмаганлиги, реклама-ахборот материаллари-нинг халқаро ва миллий электрон, анъанавий ОАВларда қониқарсиз ёритилиши, ҳудудда экологик шароит ва ичимлик суви шўрланиш даражасининг юқорилиги каби заиф жиҳатларни бартараф этиш зарур.

7. Фикримизча, минтақа ҳудудларини муайян бир туристик фаолият турига ихтисослаштириш мақсадга мувофиқ. Жумладан, Қорақалпоғистон Республикасининг Кўнгирот ва Мўйноқ туманларида экотуризм, от ва туяларда сафари туризми, спорт туризми (автомобил, мотоспорт ва х.к.), Эликкаля, Тўрткўл, Беруний ва Амударё туманларида экотуризм, диний, спелео, тарихий-маданий, агротуризм, ов ва сув, соғломлаштириш туризм,

Хўжайли ва Тахтакўпир туманларида диний ва маданий туризми, Нукус шаҳри ва туманида экотуризм, конгресс, ишбилармонлик, спорт ва соғлом-лаштириш туризми турларини ривожлантириш мақсадга мувофиқ.

8. Минтақада экотуризмни янада кенг ривожлантириш учун худуддаги ноёб маданий-тарихий мерос объектларидан, рекреация ресурсларидан старли даражада фойдаланилмаётганлиги, хорижлик туроператорларнинг бундай салоҳиятдан беҳабарлигини ҳисобга олиб, минтақанинг туристик салоҳияти тўғрисидаги маълумотларни тизимли ва доимий равишда интернет саҳифаларига жойлаштириб бориш, янги туристик маршрутлар ишлаб чиқиш, туристларга буклетлар ва тарихий обидаларнинг географик жойлашуви бўйича хариталарни тизимли ва бепул равишда тарқатиш зарур.

9. Минтақада «2018-2030 йилларда Қорақалпоғистон Республикасида МЭТХларда фаолиятни ташкил қилиш ва экотуризмни ривожлантиришнинг асосий йўналишлари» концепциясини ишлаб чиқиш ва амалга ошириш лозим. Ушбу концепцияда ҚАДБР худудда хорижий ва маҳаллий туристларнинг Амударё бўйлаб сувда саёҳатини амалга ошириш, келгусида минтақанинг туристик брендига айланиши мумкин бўлган Қорақалпоғистоннинг ўзига хос маҳаллий экогастрономик, соғломлаштириш ва экотнографик турларни ташкил қилишга алоҳида эътибор қаратиш лозим.

10. Тадқиқотларимизга кўра, Қорақалпоғистоннинг Устюрт платосида илмий ва ёшлар туризмини йўлга қўйиш имкониятлари мавжуд. Жумладан, Қорақалпоғистон Республикасининг ОўЮларидаги тарих, биология, география, экология ва туризм факультетлари талабаларини ёзги ўқув, дала амалиётларини ташкил қилиш (гербарийлар тўплаш, археологик қазималар ўтказиш, чуқурликлар, тепалик ва чинкларнинг географик координатларини ўлчаш ва ўрганиш, ҳайвонот дунёсининг яшаш тарзи, овқатланиши, кўпайиши, ўсимликлар хусусиятлари ва ҳ.к.) орқали худудни илмий жиҳатдан чуқур ўрганиш ва ёшлар ўртасида оммалаштириш мумкин. Шунингдек, Қорақалпоғистон Республикасида ҳам МЭТХлар бўлган ҚАДБР, Устюрт платоси, Сайгачий қўриқхонаси каби худудларда, юқори илмий аҳамиятга 20 дан ортиқ эски қалъаларда археоэкотуризмни, талабалар учун дала амалиётлари, битирув олди амалиётлари, илмий-тадқиқот ишларини амалга

ошираётганлар, табиатга кизиқувчи ва севувчи ихлосмандлар (birdwatchers /тирик табиатда кушларни кузатувчилар/ минералларни тўплашга кизиқувчилар, гербарийлар тўпловчилар ва ҳ.к.) учун ҳам илмий туризмни ташкил қилиш жуда истиқболли йўналиш саналади.

11. Қорақалпоғистонда экотуризмни ривожлантириш учун бир қатор ўзаро тармоқлар ва ҳудудлараро масалаларни ҳал қилиш зарур бўлганлиги учун асосий мақсади табиий ва тарихий-маданий меросини сақлаш билан шуғилланиш бўйича аъзоларни бирлаштириш, тадбирларни мувофиқлаштириш ҳамда ижтимоий-иқтисодий фаолиятнинг самарали шакли сифатида экологик туризмни ривожлантиришдан иборат бўлган “Қорақалпоғистон Республикаси Экотуризм Ассоциацияси”ни ташкил қилиш мақсадга мувофиқ.

Юқоридаги чора-тадбирларни амалга ошириш ва янги туристик маршрутлар асосида саёҳатларни ташкил қилиш Қорақалпоғистонда экотуризмни ривожлантиришда муҳим қадам бўлади деб ҳисоблаймиз.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Ўзбекистон Республикасининг қонунлари, Президент фармонлари ва қарорлари, Вазирлар Маҳкамасининг қарорлари

1. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси.-Т: Ўзбекистон, 2014.-36 б.

2. Ўзбекистон Республикасининг «Туризм тўғрисида»ги Қонуни, 1999 йил 20 август.

3. Ўзбекистон Республикаси Президентининг ПФ-4861-сонли «Туризм соҳасини жадал ривожлантиришни таъминлаш чора-тадбирлари тўғрисида»ги 2016 йил 2 декабрдаги Фармони // lex.uz.

4. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2016 йил 2 декабрдаги «Ўзбекистон Республикаси туризми ривожлантириш Давлат Қўмитаси фаолиятини ташкил этиш тўғрисида»ги ПҚ-2666-сонли Қарори // lex.uz.

5. Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Туризм соҳасини ривожлантиришда маҳаллий ижро этувчи ҳокимият органларининг масъулиятини янада ошириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги ПҚ-3129-сонли 2017 йил 12 июлдаги Қарори.

6. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 22 январдаги «2017-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегиясини «Фаол тадбиркорлик, инновацион ғоялар ва технологияларни қўллаб-қувватлаш йили»да амалга оширишга оид давлат дастури тўғрисида»ги ПФ-5308-сонли Фармони.

7. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг «Туризм ва йўл бўйи инфратузилмасини ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги Қарори 2015 йил 9 март, 51-сон.

8. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2013 йил 17 апрелдаги «Ўзбекистон Республикасида туризми ривожлантиришнинг айрим масалалари тўғрисида»ги, ПҚ-1957-сонли Қарори.

9. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг «Туризм фаолиятини амалга ошириш ва лицензиялаш тартибини такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги Қарори 2014 йил 13 март, 60-сон.

10. Ўзбекистон Республикасининг «Муҳофаза этиладиган табиий ҳудудлар тўғрисида»ги 2014 йил 4 сентябрдаги ЎРҚ-373даги Қонуни.

11. Ўзбекистон Республикасида атроф-муҳит ҳолати ва табиий ресурслардан фойдаланиш тўғрисида Миллий маъруза (1988-2007 йиллар бўйича ретроспектив таҳлил). –Тошкент, 2008.

12. Национальный доклад о состоянии окружающей среды и использовании природных ресурсов в Республики Узбекистан. (2008-2011 гг). Ташкент: «Chinor ENK», 2013.

13. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2005 йил 1 апрелдаги «Ўзбекистон Республикасида муҳофаза этиладиган табиий ҳудудлари давлат кадастрини юритиш тартиби тўғрисидаги Низомни тасдиқлаш ҳақида»ги 95-сонли Қарори.

14. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 21 апрелдаги «Экология ва атроф-муҳитни муҳофаза қилиш соҳасида давлат бошқаруви тизимини такомиллаштириш тўғрисида»ги ПФ-5024-сонли Фармони.

15. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2016 йил 22 июлдаги «Мажмуа (ландшафт) буюртма қўриқхоналарини барпо этиш ва уларнинг фаолиятини ташкил этиш билан боғлиқ масалаларни тартибга солиш чора-тадбирлари тўғрисида»ги 238-сонли Қарори.

16. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2015 йил 10 мартдаги «Ўзбекистон Республикасида туризмни ривожлантиришнинг айрим масалалари тўғрисида»ги 53-сонли Қарори.

17. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги «Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар Стратегияси тўғрисида»ги ПФ-4947-сонли Фармони // lex.uz.

18. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг «Хорижий автоташувчиларнинг Ўзбекистон Республикаси ҳудуди бўйлаб транзит ҳаракат қилиши учун мўлжалланган йўналишлар рўйхатини тасдиқлаш тўғрисида»ги 9 декабрь 2011 йилда қабул қилинган 323-сонли Қарори.

19. Шавкат Мирзиёев. Туризмни янада ривожлантириш масалаларига бағишланган йиғилиш материаллари // Халқ сўзи, 2017 йил 4 октябрь, 1-бет.

2. Илмий монографиялар, китоб ва рисоалар

1. Аимбетов Н. ва бошқ. Қарақалпақстан: [китоб-альбом]. -Т.: Маънавият, 2011.

2. Бейкер Кристофер П. и др. Энциклопедия окружающего мира: вокруг света. -М.: Белый город, 1998.

3. Бизнес-план развития экотуризма в национальном парке «Водлозерский». Управление лесными ресурсами на северо-западе России: Карельский проект FDRUS9507. -Петрозаводск, 1999.

4. Биржаков М. Введение в туризм. -СПб.: Издательский Торговый Дом «Герда», 2008. - 576 с.;

5. Boltabayev M.R., Tuxliyev I.S., Safarov B.Sh., Abduxamidov S.A. Turizm: nazariya va amaliyot. –T.: Fan va texnologiya, 2018. -400 b.

6. Борейко В.Е. Дорога к заповеднику (Природоохранная пропаганда и экопросвещение в заповедных объектах). — М.: Экоцентр «Заповедники» —WWF, 1996.

7. Boo, E., 1990. Ecotourism: The Potentials and Pitfalls. Volumes 1,2. World Wildlife Fund. Washington, D.C.

8. Boo, E., 1993. Ecotourism Planning for Protected Areas. In: Ecotourism. A Guide for Planners and Managers. The Ecotourism Society, North Bennington, Vermont.

9. Ceballos-Lascurain, H., 2001: Integrating Biodiversity into the Tourism Sector: Best Practice Guidelines. Report submitted to UNEP/UNDP/GEF/ BPSP.

10. Commonwealth Department of Tourism (1992), Australian National Ecotourism Strategy, Canberra

11. Eckert, A., Cremer, C., FUTOUR, 1997. Tourism and Environment: Questions and Answers. The Council of Europe, Strasbourg.

12. Ecotourism Society, 1994

13. Elizabeth Joy Matthews. Ecotourism: Are current practices delivering desired outcomes? A comparative case study analysis. April 30, 2002 Blacksburg, Virginia

14. Evans-Pritchard, D. and Salazar, S. (1992), «What is Ecotourism?» Eco-Institute of Costa Rica and ULACIT.

15. Дурович А. Маркетинговые исследования в туризме: Учебное пособие. –СПб.: Питер, 2008. - 384 с.

16. Дурович А. Организация туризма. - СПб: Питер, 2009. - 320 с.

17. Ильина Е.Н. Туроперейтинг: организация деятельности. Учебник. -М.: Финансы и статистика, 2000.

18. Исмаев Д.К. Маркетинг иностранного туризма в РФ. Теория и практика деятельности туристских фирм: Учебное пособие. –М., НОУ «Луч», 1998.

19. Jonsson, P., 2000. Handbook for Sustainable Tourism. West Sweden Tourist Board.

20. Kutay, K., 1989. The New Ethic in Adventure Travel. Buzzworm: The Environmental journal. Summer 1989.

21. Laarman, J., and Durst, P., 1991. Nature Tourism as a Tool for Economic Development and Conservation of Natural Resources. North Carolina State University.

22. Laughland, A., and Caudill, J., 1997. Banking on Nature: The Economic Benefits to Local Communities of National Wildlife Refuge

Visitation. Division of Economics, U.S. Fish and Wildlife Service. Washington, D.C.

23. Ledovskikh (Nikitina), E., 1998. Ecotourism: An Opportunity for Sustainable Development. WWF Ecotourism Project: Lessons Learned from the Russian Far East. In: Russian Conservation News, Vol. 17.

24. Lindberg, K., Furze, B., Staff, M., and Black, R., 1998. Ecotourism in the Asia-Pacific Region: Issues and Outlook. Forestry Policy and Planning Division, Rome. Regional Office for Asia and the Pacific, Bangkok. United States Department of Agriculture, Forest Service.

25. Lindberg, K., Hawking, D., 1993. Ecotourism: A Guide for Planners and Managers. Volume 1. The Ecotourism Society, North Bennington.

26. Mikhailov, K., 2001. Ecotourism in Russia: Altay-Sayan Region. Ecotourism Development Fund «Dersu Uzala», Moscow, 2001.

27. Machlis, G., Field, D., 1984. On Interpretation: Sociology for Interpreters of Natural and Cultural History. Corvallis, Oregon.

28. Mastny, L., 2001. Traveling Light: New Paths for International Tourism. Worldwatch Paper 159.

29. McLaren, D., 1998. Rethinking Tourism and Ecotravel. The Paving of Paradise and What You Can Do to Stop It. Kumarian Press.

30. Moraleva, N., Ledovskikh, E., 2001. Developing Ecotourism in Russia's Zapovedniks. In: Russian Conservation News, Vol. 1.

31. Norris, R. 1992. Can Ecotourism Save Natural Areas? National Parks. 1-2 (66).

32. Rauschelbach, B., Schafer, A., and Steck, B. (2002): Cooperating for Sustainable Tourism. Proceedings of the Forum International at the Reisepavillon 2002. GTZ, Eschborn.

33. Roe, D., Leader-Williams, N. and Dalal-Clayton, B. 1997. Take only photographs leave only footprints. The Environmental Impacts of Wildlife Tourism. IIED Wildlife and Development Series No. 10.

34. Spergel, B., 2001: Raising Revenues for Protected Areas. A Menu of Options. Center for Conservation Finance, World Wildlife Fund, Washington.

35. Steck, B., Strasdas, W., and Gustedt, E., 1999. Tourism in Technical Cooperation. A Guide to the Conception, Planning and Implementation of Project-accompanying Measures in Regional Rural Development and Nature Conservation. Eschborn.

36. Steck, B., 1999. Sustainable Tourism as a Development Option. Practical Guide for Local Planners, Developers and Decision Makers. Eschborn.

37. Strasdas, W., 2002. The Ecotourism Training Manual for Protected Area Managers. German Foundation for International Development, Center for Food, Rural Development and the Environment. Zschortau, Germany.
38. The German Ecotourism Market, 2001. World Tourism Organization. Special Report, Number 10. Madrid.
39. Tourism, ecotourism and protected areas, 1992. IV World Congress on National Parks and Protected Areas, Caracas.
40. The Ecotourism Society Fact Sheet Collection, 1997. North Bennington, USA.
41. Valentine, P., 1992. Tourism in Protected Areas: The Challenges and Opportunities [Introductory Paper for the Workshop IV.7]. IV World Congress on National Parks and Protected Areas.
42. Wallace, G., 1992. Real Ecotourism: Assisting Protected Area Managers and Getting Benefits to Local People.
43. Western, D., 1993. Defining Ecotourism.— In: Ecotourism: A Guide for Planners and Managers. The Ecotourism Society, North Bennington, Vermont.
44. Whelan, T., 1991. Nature Tourism. Managing for the Environment. Island Press.
45. Wight, P., 1996. North American Ecotourists: Market Profile and Trip Characteristics. Journal of Travel Research, Spring 1996.
46. Ziffer, K., 1989. Ecotourism: the Uneasy Alliance. Conservation International, Ernst & Young. Washington, DC.
47. Казанская Н.С., Ланина В.В., Марфенин Н.Н. Рекреационные леса. М.: Лесная промышленность, 1977.
48. Квартальнов В. Туризм: Учебник. -М.: ФиС, 2003.- 320 с.
49. Кабушкин Н. Менеджмент туризма. -Минск: Новое знание, 2002. - 407 с.
50. Коростелёв Е. М. Практикум по экологическому туризму: уч.метод. пособие. – СПб., 2008.
51. Karen A. Ziffer et al. Ecotounsm: The Uneasy Alliance. 1989.
52. Ziffer K. Ecotourism: The Uneasy Alliance. 1990.
53. Қорақалпоғистон Республикасини ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш стратегияси. -Тошкент: IFMR, 2013.
54. Пардаев М., Атабаев Р. Туризм асослари. –Самарканд: СамИСИ. 2006 - 74 б.
55. Сенин В.Организация международного туризма. -М.: ФиС, 2004. - 379 с.
56. Христов Т. Религиозный туризм: учеб. пособ. - 3-е изд., испр. - М.: Издательский центр «Академия», 2007. - 288 с.

57. Чудновский А. Управление индустрией туризма России в современных условиях: учеб. пособ. - М.: КНОРУС, 2007. -416 с.
58. Федцов В. Культура гостинично-туристического сервиса: учебное пособие. - Ростов н/Д: Феникс, 2008.-503 с.
59. Fillion, F., Foley, J., and Jacquemot, A., 1992. The Economics of Global Ecotourism.— In: Abstracts of the IV World Congress on National Parks and Protected Areas.
60. Guidelines For Community Based Ecotourism Development, 2001. The Tourism Company, Ledbury, UK. WWF International People and Conservation, Gland, Switzerland.
61. Harroun, L., and Boo, E., 1996. Avoiding Tourism's Trap: A Guide to Visitor-Use Management. The World Bank, Washington, D.C.
62. Healy, R., 1988. Economic Consideration in Nature-Oriented Tourism: The Case of Tropical Forest Tourism. Southeastern Center for Forest Economics Research, Research Triangle Park, N.C.: FPEI Working Paper No. 39.
63. Hornback, K., and Eagles, P., 1999. Guidelines for Public Use Measurement and Reporting at Parks and Protected Areas. IUCN, Gland, Switzerland and Cambridge, UK.
64. Чинова В.П. Рекреационные нагрузки в зонах отдыха. -М.: Лесная промышленность, 1977.
65. Чинова В.П. Школа природы. Экологическое образование в охраняемых природных территориях. Экоцентр «Заповедники». М.,1997.
66. Weaver, D.B. (1999), «Magnitude of Ecotourism in Costa Rica and Kenya»,
67. Всемирный Фонд дикой природы. Boo, 1990.
68. Junk R., Wieviel Tounsten pro Hektar StrancP GEO, Heft 10, 1980, s.154-156
69. Хожаниязов Г., Ҳакимниязов Ж. Қарақалпақстанның әжайып жети естелиги. -Н: «Қарақалпақстан», 2004. -Б.30-31.
70. Есбергенов Х.. Қоңырат тарийхый хәм мәдений естеликлери. - Нөкис, 1993.
71. Сапрунова В.Б. Туризм: эволюция, структура, маркетинг. Изд. «Ось-89», 1997.
72. Тўхлиев Н., Абдуллаева Т. Менеджмент и организация бизнеса в туризме Узбекистана. -Т.: Гос.науч.изд-во «Ўзбекистон миллий энциклопедияси», 2006. - 386 с.
73. Тухлиев Н., Абдуллаева Т. Экологический туризм: сущность, тенденции и стратегия развития. -Т.: «Ўзбекистон миллий энциклопедияси», 2006.

74. Тухлиев И., Қудратов Ф. Туризм иқтисодиёти. –Самарқанд: СамИСИ, 2007. -219 б.

75. Тўхлиев И., Қудратов Ф., Пардаев М. Туризмни режалаштириш. Дарслик. -Т.: Иқтисод ва молия, 2008.- 262 б.

76. Тухлиев И. Туризм асослари. -Самарқанд, СамИСИ. 2010. -271 б.

77. Хошимов М. Ўзбекистон экологик туризми. Монография. - Самарқанд, Зарафшон, 2009. - 220 б.

3. Илмий мақолалар

1. Adriana, B. (2009). Environmental supply chain management in tourism: The case of large tour operators. *Journal of Cleaner Production*, 17, 1385–1392.10.1016/j.jclepro.2009.06.010.

2. Alonso, A.D., & Ogle, A. (2010). Tourism and hospitality small and medium enterprises and environmental sustainability. *Management Research Review*, 33, 818–826.10.1108/01409171011065626.

3. Alimov A.K. The role of Ustyurt plateau in the development of tourism in the Republic of Karakalpakstan//New University: Economics & Law. 2016. №5 (63). – С. 27-33. (*Global impact factor – 0,564*).

4. Алымов А.К. Развитие экотуризма в Республике Каракалпакстан: проблемы, новые направления и перспективы//Bulletin of Science and Practice. 2016. -№6. – С. 46-53. DOI.10.5281/zenodo.55874. (*Global impact factor–0,454*).

5. Alimov A.K. Features and prospects of development of tourism infrastructure in the Republic of Karakalpakstan // ЎЗР ФА ҚҚ бўлимнинг Ахборотномаси. –Н. 2016. -№3. -80-84 б. (08.00.00; №14).

6. Алымов А.К. Қорақалпоғистон Республикасида экотуризмни ривожлантиришда Қуйи Амударё биосфера резерватининг роли // «Иқтисодиёт ва инновацион технологиялар» илмий электрон журнали. – Т., 2016. -№ 5 (08.00.00; №10).

7. Алымов А.К., Салаев С.К. Қорақалпоғистон Республикасида туризм инфратузилмасининг ривожланиши // Иқтисодиёт ва таълим.–Т., 2017. -№2.-84-88 б.(08.00.00; №11).

8. Алымов А.К. Қорақалпоғистон Республикасида экотуризмни ривожлантиришда Устюрт платосининг роли // Biznes-Эксперт. – Т., 2017. -№4. - 53-57 б. (08.00.00; №3).

9. Алымов А.К. Развития экотуризма в Республике Каракалпакстан // VI межд.научно-практ.конф. «Экономика. теория и практика». - Саратов. 2016. -С.15-20.

10. Алымов А.К., Худайбергенов Ж. Особенности развития новых направлений экотуризма в республике Каракалпакстан // Международная научно-практическая конференция. –Барнаул, 2016.

11. Алымов А.К. Қорақалпоғистонда экологик ва маданий туризмни ривожлантиришда муқаддас кадамжоларнинг роли // Ўзбекистонда аҳолига хизмат кўрсатиш соҳаси ва туризм: ривожланиш муаммолари ва истикбол-лари. Халқаро илмий-амалий анжуман материаллари. –Т., 2016. –Б.159-162.

12. Алымов А.К., Салаев С.К. Худуддаги туристик ресурсларнинг туризмни ривожлантиришдаги аҳамияти // Мустақиллик йилларида Ўзбекистон ижтимоий-иқтисодий ривожланишининг устувор йўналишлари. Республика илмий-амалий анжумани тўплами. –Урганч, 2016, 2-жилд. –Б.19-20.

13. Aminian, A. (2012). Environmental performance measurement of tourism accommodations in the pilgrimage urban areas: The case of the Holy City of Mashhad. *Procedia – Social and Behavioral Sciences*, 35, 514–522.10.1016 j.sbspro.2012.02.117.

14. *Annals of Tourism Research*, Vol. 26, No.4. -pp.792-816.

15. Ayala, H. (1995). Ecoresort: A ‘Green’ master plan for the international resort industry. *International Journal of Hospitality Management*, 14, 351–374.

16. Bramwell, B., & Lane, B. (2013). Getting from here to there: Systems change, behavioural change and sustainable tourism. *Journal of Sustainable Tourism*, 21(1), 1–4.

17. Bramwell, B., & Lane, B. (2012). Towards innovation in sustainable tourism research? *Journal of Sustainable Tourism*, 20(1). -1–7.

18. Butler, R. W. (2000). Tourism and the environment: A geographical perspective. *Tourism Geographies: An International Journal of Tourism Space, Place and Environment*, 2, 337–358.

19. Cukier, J. (2002). Tourism employment issues in developing countries: Examples from Indonesia. In R. Sharpley, & D.J. Telfer (Eds.), *Tourism and development, concepts and issues* (pp. 165–201).

20. Воронов Б.А., Шлотгаузэр, С.Д., Сапаев, В.М., Махинов, А.Н. Разработка и описание экотуристических маршрутов. Методические рекомендации. Межрегиональная Ассоциация Независимых Туроператоров Дальнего Востока и Институт водных и экологических проблем ДВО РАН. Альманах туристических технологий, 2000. -№1.

21. Джанджугазова Е. Экотуризм: причина популярности и пути развития. — «Академические вести» (Приложение к газете «Вестник ГАСБУ»), 1996. -№ 57

22. Дроздов А.В. Выявление, оценка и использование туристских ресурсов России: современная ситуация, проблемы и пути их решения (в соавторстве). — Актуальные проблемы туризма. Сборник научных трудов Российской международной академии туризма. -М., 1997, вып. 1.

23. Дроздов А.В. Как развивать туризм в национальных парках России. Рекомендации по выявлению, оценке и продвижению на рынок туристских ресурсов и туристского продукта национальных парков. -М.: ЭкоЦентр «Заповедники», 2000.

24. Дроздов А.В. Экотуризм: определения, принципы, признаки, формы. - Актуальные проблемы туризма-99. // Перспективы развития туризма в южном Подмоскowie. -Сб.: докл.и тез.научно-практ.конф. -М. 1999.

25. Иванов А.Н., Валебная В.А., Чиждова В.П. Проблемы рекреационного использования особо охраняемых территорий (на примере Долины гейзеров). — Вестник МГУ. Серия 5. География, 1995. -№6.

26. Ross, S and Wall, G (1999), «Evaluating Ecotounsm the Case of North Sulawesi, Indonesia», *Tourism Management*, Vol 20, No 6, pp 673-682.

27. Valentine, P (1993) *Ecotourism and Nature Conservation A definition with some recent developments in Micronesia Tourism Management*, Vol 14, No 2, pp 107-115.

28. EplerWood, M., 1997. *Ecotourism at a Crossroads: Charting the Way Forward. Final Report. A Summary of Conference Results and Recommendations.* Nairobi, Kenya.

29. EplerWood, M., 1998. *Meeting the Global Challenge of Community Participation in Ecotourism: Case Studies and Lessons from Ecuador.* America Verde Working Papers, Number 2.

30. Эйтингтон А.В., Дроздов А.В. Структура экологического и медико-санитарного описания территории, вовлекаемой в туристское освоение. — Актуальные проблемы туризма-99. // Перспективы развития туризма в южном Подмоскowie. Сборник докладов и тезисов сообщений научно-практической конференции. -М. 1999.

31. Мухаммедов М., Рахматов Ф. Туризм соҳасида бозор муносабатларининг шаклланиши ва унинг тармоқ самарадорлиги кўрсаткичларига таъсири. // Сервис ва туризм: Бошқариш ва ривожлантириш муаммолари. Халқаро илмий-амалий анжуман материаллари. -Самарқанд, 2007.

32. Моралева Н.В., Дедовских Е.Ю. Опыт развития экологического туризма на российских охраняемых территориях. -В: «Сила тяготения», 2000. -№3.

33. «Эркин Қарақалпақстан» газетаси // 2005 йил, 11 январ, 5-сон.
34. Халқ сўзи, 2007 йил 26 январь.

4. Диссертация ва авторефератлар

1. Алымов А. Қорақалпоғистон Республикасида экологик туризмни ривожлантиришнинг асосий йўналишлари ва истиқболлари. Иқт.фан. бўйича PhD. дисс. автореф. -Самарқанд, 2018.
2. Норчаев А. "Халқаро туризмни ривожлантиришнинг иқтисодий ўсишга таъсири: Иқт.фан.ном. дисс. автореф. –Т.: ТДИУ, 2004 й. -120 б.
3. Рўзиев С. Ўзбекистон маданий туризм бозори ва унинг истиқболлари: Иқт.фан.ном. дисс. автореф. -Тошкент, 2009.
4. Ибадуллаев Н. Туристик ресурслардан фойдаланиш самарадорлигини ошириш имкониятлари (Самарқанд вилояти мисолида): Иқт.фан.ном. дисс. автореф. -Самарқанд, 2010.
5. Матъякубов У. Экологик вазиятни инobatга олиб туризм самарадор-лигини ошириш йўналишлари ва истиқболлари (Хоразм вилояти мисолида): Иқт.фан.ном. дисс. автореф. -Самарқанд, 2011.
6. Ҳамидов О. Ўзбекистонда экологик туризмни ривожлантиришни бошқариш механизмини такомиллаштириш. Иқт. Фан. док. Дисс. автореф. -Самарқанд, 2017.

5. Статистик тўпламлар ва интернет ресурслари

1. 2016 йилда Ўзбекистон Республикасида туризм ва дам олиш ривожланишининг асосий кўрсаткичлари // Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси. – Тошкент, 2017.
2. Қорақалпоғистон Республикасида туризм ва дам олиш ривожланиши-нинг асосий кўрсаткичлари. Статистик Бюллетень. - Нукус, 2017.
3. Travel & tourism global economic impact & issues 2017, // World travel & tourism council, United Kingdom, 2017.
4. lex.uz
5. www.wto.org
6. stat.uz
7. uzbektourism.uz

ИЛОВАЛАР

1-ИЛОВА

1. Нукус – Шилпиқ – Шайх Жалил бобо – Жампиққалъа – Гаур қалъа – ҚАДБР - Нукус

Маршрут тавсифи:

Давом этиш муддати: 2 кун, 1 тун

Умумий йўл узоклиги (масофаси): 200 км

Транспорт: автомобил (гажрибали хайдовчи билан) ёки микроавтобус

Овқатланиш: маршрут давомида 3 марта

Тоғда юриш учун қулай ва ҳимояланган спорт оёқ кийимлари, шим ва бош кийими, тунаш учун палаткалар, баҳор ва куз ойларида қалинроқ кийимлар кийиб чиқиш тавсия қилинади.

Маршрут давомида саёҳат қилинадиган туристик объектлар:

1. Шилпиқ кўрғони; 2. Шайх Жалил бобо зиёратгоҳи; 3. Қоратау (тоғга чиқиш); 4. Амударё соҳили; 5. Жампиқ қалъа; 6. Гаур қалъа; 7. ҚАДБР

2. Нукус – Қуйи Амударё давлат биосфера резервати – Жампиқ қалъа – Гаур қалъа – Жумиртау - Шилпиқ– Тахиятош - Нукус

Маршрут тавсифи:

Давом этиш муддати: 2 кун, 1 тун

Умумий йўл узоклиги: 200 км

Транспорт: енгил автомобил

Керакли нарсалар: Тоғда юриш учун қулай ва ҳимояланган спорт оёқ кийимлари, шим ва бош кийими, тунаш учун палаткалар, баҳор ва куз ойларида қалинроқ кийимлар кийиб чиқиш тавсия қилинади.

Овқатланиш: маршрут давомида 3 мартаба

2. Нукус – Қуйи Амударё давлат биосфера резервати – Жампиқ қалъа – Гаур қалъа – Жумиртау - Шилпиқ– Тахиятош - Нукус

Маршрут давомида саёҳат қилинадиган туристик объектлар:

1. Қуйи Амударё давлат биосфера резервати; 2. Жампиқ қалъа; 3. Гаур қалъа; 4. Жумиртау; 5. Шилпиқ кўрғони; 6. Амударё

Нукус шаҳридан Қуйи Амударё давлат биосфера резерватигача энгил автомобилларда бориш мумкин.

Бадай тўқайда кийикларни кузатиш мумкин. Бадай тўқай бўйлаб отда ёки пиёда Жампиқ қалъагача сайр қилиш мумкин. Жампиқ қалъагадан Гаур қалъагача Қоратау этаги бўйлаб саёҳатни давом эттиради.

Гаур қалъадан Пантон кўприги орқали Жумиртауга ўтиш мумкин. Тоғ манзарасини ва атрофдаги маҳаллий усулда қурилган уйларни кўриш ва аҳоли турмуш шароити билан танишиш мумкин. Кейин эса қайик билан Шилпиқ кўрғонигача бориш мумкин. Саёҳат давомида дарёнинг шовуллаб оқиши, қушларнинг сайраши, дарё соҳилининг гўзаллигидан баҳра олиш мумкин.

Шилпиқ кўрғонидан Тахиятош туманининг Мост отряд элтигача дарё оқими бўйлаб қайикда бориш мумкин.

Тахиятош туманидан Нукус шаҳригача яна автомобилда келиш мумкин.

Туристик маршрут давомида 20-25 кишилиқ гуруҳларга хизмат кўрсатиш мақсадга мувофиқ. Ўзимизнинг миллий русумдаги автобусларда олиб чиқиш мумкин. Овқатланиш учун озиқ овқат ва уни пишириш учун керакли анжомлар олиб чиқиш зарур.

Бундан ташқари ҳудудда дастлаб палаткалардан фойдаланган ҳолда

1 июлдан 15 августгача ёки баҳор ва куз ойларида 18 ёшдан катталарга

1 ҳафталиқ экотур лагерларни ташкил қилиш мақсадга мувофиқ. Бундай экотурларни ташкил этиш орқали ёшларнинг экологик маданиятини, билимини ва албатта они табиатга бўлган мухаббатини оширган бўлимиз.

Қуйидаги жадвалда бу экотур давомида туристларга хизмат кўрсатиш дастурини кўришингиз мумкин:

Туристларга хизмат кўрсатиш дастури

Кун	Вакт	Тадбирлар	Масофа, ҳаракат қилиш йўли
1	4.00-4.30	Тошкент меҳмонхонаси олдида гуруҳни йиғиш (Нукус ш.)	
	4.30-12.00	Нукус ш. – Шайх Жалил бобо зиёратгоҳи	60 км
	12.00-14.00	Тушлик	
	14.00-19.00	Зиёратгоҳ бўлаб саёҳат	10 км, пиёда
	19.00-22.00	Кечки овқат, танишув кечаси	
	22.00	Ухлаш	
2	6.00-7.00	Эрталабки бадан тарбия	
	7.00-8.00	Нонушта	
	8.00-12.00	Гавур қалъа	6 км, пиёда
	12.00-14.00	Тушлик	
	14.00-15.00	Жампик қилъага бориш	3 км, пиёда
	15.00-16.00	Экскурсия	
	16.00-17.00	ҚАДБРга бориш	3 км, пиёда
	17.00-19.00	Экскурсия	
	19.00-20.30	Қайтиш	12 км, қайиқларда
	20.30-22.00	Шайх Жалил бобо ҳақида афсоналар	
	22.00	Ухлаш	
3	6.00-7.00	Эрталабки бадан тарбия	
	7.00-8.00	Нонушта	
	8.00-10.00	Шилпиқ кўрғонига бориш	12 км, отларда
	10.00-12.00	Экскурсия, миллий созларни тинглаш	
	12.00-14.00	Тушлик	
	14.00-15.00	Амударёга бориш	1 км, пиёда
	15.00-16.00	Дарёни кузатиш	

	16.00-19.00	Дехқончилик далаллари билан танишиш	3 км, пиёда
	19.00-20.00	Қайтиш	12 км, отларда
	20.00-22.00	Кечки овқат	
	22.00	Ухлаш	
4	6.00-7.00	Эрталабки бадан тарбия	
	7.00-8.00	Нонушта	
	8.00-11.00	Жумиртауга пантон кўприги орқали бориш	12 км, пиёда
	11.00-12.00	Экскурсия	
	12.00-14.00	Тушлик	
	14.00-15.00	Амударё соҳилига бориш	1 км, пиёда
	15.00-16.00	Дарёни кузатиш	
	16.00-19.00	Қишлоқдаги уйларни қурилишини кузатиш, қишлоқ ҳаёти билан танишиш	3 км, пиёда
	19.00-20.00	Қайтиш	12 км, қайиқларда
	20.00-22.00	Кечки овқат	
	22.00	Ухлаш	
5	6.00-7.00	Эрталабки бадан тарбия	
	7.00-8.00	Нонушта	
	8.00-10.00	Урисойга бориш	15 км, отларда
	10.00-12.00	Экскурсия, тоғга чиқиш	
	12.00-14.00	Тушлик (Қипчақ ОФЙ)	
	14.00-15.00	Амударёга бориш	2 км, отларда
	15.00-18.00	Дарёни кузатиш (Картерларда)	
	18.00-20.00	Кайтиш	20 км, пиёда
	20.00-22.00	Ювиниш, Байрам таоми	
	22.00	Ухлаш	
6	6.00-7.00	Эрталабки бадан тарбия	

	7.00-8.00	Нонушта	
	8.00-9.00	Султон Увайс бобо зиёратгоҳига бориш	45 км
	9.00-12.00	Экскурсия, ховуздаги балиқларни кузатиш, расмга тушиш	
	12.00-14.00	Тушлик	
	14.00-15.00	Муножат тоғига бориш	2 км, пиёда
	15.00-18.00	Экскурсия, тоғга чиқиш, отларга миниш	
	18.00-19.00	Қайтиш	45 км
	19.00-22.00	Кечки овқат, лагер ҳақида таасуротларни ўртоқлашиш	
	22.00	Ухлаш	
7	6.00-7.00	Эрталабки бадан тарбия	
	7.00-8.00	Нонушта	
	8.00-17.00	Нукус шахрига қайтиш, йўлда фототур ташкил қилиш, тоғга чиқиш, Қизилқум ўсимликлари билан танишиш	60 км

Бу турда туристлар 7 кун давомида пиёда ва отларда саёҳат қилишга, палаткаларда жойлашишига мўлжалланган ва қуйидаги харид қилинади:

1. Суғурта
2. Транспорт хизмати
3. Овқатланиш
4. Зарур анжомлар ижараси
5. Гид хизмати
6. Отларни ижараси
7. Маиший техникалар ижараси

Гуруҳда миниму 6 киши, максимум 10 киши иштирок этиши мумкин. **Ҳисоблашларда** битта гид ҳам кўшилади. Демак, минимал гуруҳда – 7 киши, максимал эса 11 киши бўлади.

Бундан тақари, Қуйи Амударё давлат биосфера резерватида экологик туризмни ривожлантиришнинг асосий йўналишларини келтирамиз:

1) янги маршрутларни ишлаб чиқиш. Ишлаб чиқилган барча маршрутлар пиёда ёки автомобилларда амалга оширилади, Қуйи Амударё давлат биосфера резерватида велосипедда, отларда, эшак ва туяларда амалга ошириладиган маршрутларни ишлаб чиқиш;

2) Қуйи Амударё давлат биосфера резерватини экотуризмни ривожлантиришга жалб қилиш. Албатта, резерват ҳудуди юқори жозибадорликка эга, аммо унинг салоҳиятидан кам фойдаланилапти ва унга яқин ҳудудларда экотуризмни ривожлантириш лозим;

3) Минтақадаги ОТМ, ЎМТМ ва мактабларда таълим олувчиларга «Биология», «География», «Туризм иқтисодиёт» ва бошқа фанлар ўқув дастури доирасида экотурлар ва экологик лагерларни ташкил этиш, Кўпчилик ўқувчилари ва талабалар она табиъатимиздаги ўсимликлар, ҳайвонлар ва қушлар номларини билишмайди, экотурларни ташкил этиш орқали бу муаммоларни ҳал қилишимиз мумкин;

4) Резерватда ёшлар ўртасида расмга олиш санъатининг замонавий жараёнларини ўқитиш, экофототурлар ташкил этиш.

**Кўнғирот туманида жойлашган қадимий архелогик
қалбалар ва архитектура мажмуалари**

АРХЕОЛОГИК ЁДГОРЛИКЛАР			
№	Археологик объект номи	Даври	Манзили
1	Ажигелди қаравонсаройи	XII аср	Ёшлик посёлка фуқаролар йиғини (ПФЙ)
2	Ақчулак қалъа	X-XII асрлар	Ақчулак ПФЙ
3	Алан қалъа	XII-XIV асрлар	Ёшлик ПФЙ
4	Ассекаўдан қалъа	XIV аср	Ақчулак ПФЙ
5	Боғрахан қалъа	IX-XII асрлар	Кипчок ПФЙ
6	Башня «Урга»	IX-XII асрлар	Кибла Устюрт ПФЙ
7	Бурахан қалъа	X-XVIII асрлар	Кипчок ПФЙ
8	Галлы гумбез	IX-XI асрлар	Кибла Устюрт ПФЙ
9	Даўана қорған	Мил.авв. V-IV асрлар	Ёшлик ПФЙ
10	Даукескен 4 қорған	Мил.авв. V-IV асрлар	Устюрт ОФЙ
11	Ербурын қалъа	XII аср	Кибла Устюрт ПФЙ
12	Қарвансарай «Белеўли»	XII-XIV асрлар	Ёшлик ПФЙ
13	Ажибой қарвансаройи	IX-XIII асрлар	Ақчулак ПФЙ
14	Косбулак қарвансаройи	XIV аср	Ёшлик ПФЙ
15	Қазақлы дегиш	IX-X асрлар	Кибла Устюрт ПФЙ
16	Қараумбет қани	X-XI асрлар	Эл обод ПФЙ
17	Қараумбет қорған	IX-XIII асрлар	Эл обод ПФЙ
18	Қасқа жол	X-XIII асрлар	Устюрт ОФЙ
19	Куланлықалъа	IX-XII асрлар	Раушан ОФЙ
20	Курганша (Даўлетгерей) қала	X-XIII асрлар	Ёшлик ПФЙ
21	Қустаў қалъа	X-XIII асрлар	Кибла Устюрт ПФЙ
22	Қыя жол 1	XI-XIII асрлар	Устюрт ОФЙ
23	Қыя жол 2	XI-XIII асрлар	Устюрт ОФЙ
24	Назар ата	XI-XII асрлар	Эл обод ПФЙ
25	Пулжай қалъа	IX-XIV асрлар	Эл обод ПФЙ
26	Саксауыл сай	IX-XII асрлар	Раушан ОФЙ
27	Судочье	XIV- XVI асрлар	Кибла Устюрт ПФЙ
28	Тайлы	XII-XIII асрлар	Кибла Устюрт ПФЙ
29	Томарқалъа қўргони	XII-XIII асрлар	Орнек ОФЙ

30	Топырақ қалъа	IX-XIV асрлар	Адабиёт ОФЙ	
31	Урга	XII-XIII асрлар	Кибла Устюрт ПФЙ	
32	Учқудуқ карван сарай	XII-XIII асрлар	Ёшлик ПФЙ	
33	Чурук карвансарай	XIV аср	Ёшлик ПФЙ	
34	Шибинли	XII-XIII асрлар	Раушан ОФЙ	
АРХИТЕКТУРА МАЖМУАЛАРИ				
	Абдираман мақбараси	Оттепов	XIX-XX асрлар	Сууенли ОФЙ
	Бола авлиё зиёратгоҳи		XVIII-XIX асрлар	Устюрт ОФЙ
	Довуд ота мақбараси (зиёратгоҳи)		XVIII-XIX асрлар	Адабиёт ОФЙ
	Пайғамбар зиёратгоҳи	Қизи	XVIII-XIX асрлар	Устюрт ОФЙ

УСТЮРТ ПЛАТОСИДА ТАШКИЛ ҚИЛИНИШИ ТАВСИЯ ЭТИЛАЁТГАН ТУРИСТИК МАРШРУТЛАР

1. Нукус - Судоче – Қўнғирот - Мўйноқ – Нукус

Маршрут тавсифи:

Давом этиш муддати: 2 кун, 1 тун

Умумий йўл узоклиги: 500 км

Транспорт: автомобил (Джип, Прадо), (тажрибали хайдовчи билан)

Керакли нарсалар: тунаш учун палаткалар, ошхона буюмлари

Овқатланиш: маршрут давомида 4 мартотаба

Тоғда юриш учун қулай ва ҳимояланган спорт оёқ кийимлари, шим ва бош кийими, баҳор ва куз ойларида қалинроқ кийимлар кийиб чиқиш тавсия қилинади.

Маршрут давомида саёҳат қилинадиган туристик объектлар:

1. Қўнғирот шаҳри

2. Судочье кўли

3. Ҳаким ота зиёратгоҳи

4. Мўйноқ шаҳри (Кемалар қабристони)

5. Нукус шаҳри

Туристтик маршрут давомида 8-12 кишилик гуруҳларга хизмат кўрсатиш мақсадга мувофиқ. Ўзимизнинг миллий русумдаги автомобилларимизда автомобилларда олиб чиқиш мумкин. Овқатланиш учун озиқ овқат ва ётиш учун палаткалар олиб чиқиш зарур.

2. Нукус – Қўнғирот – Раушан – Устюрт – Нукус

Маршрут тавсифи:

Давом этиш муддати: 2 кун, 1 тун

Умумий йўл узоклиги: 400 км

Транспорт: автомобил (Джип, Прадо), (тажрибали хайдовчи билан)

Керакли нарсалар: тунаш учун палаткалар, ошхона буюмлари

Овқатланиш: маршрут давомида 4 мартотаба

Тоғда юриш учун қулай ва ҳимояланган спорт оёқ кийимлари, шим ва бош кийими, баҳор ва куз ойларида қалинроқ кийимлар кийиб чиқиш тавсия қилинади.

Маршрут давомида саёҳат қилинадиган туристик объектлар:

1. Довуд ота зиёратгоҳи
2. Равшан ОФЙ
3. Пульжай археологик мажмуаси
4. Судочье кўли
5. Нукус

МУНДАРИЖА

КИРИШ	3
I БОБ. ИҚТИСОДИЁТНИ МОДЕРНИЗАЦИЯЛАШ ШАРОИТИДА ЭКОЛОГИК ТУРИЗМНИ РИВОЖЛАНТИРИШНИНГ НАЗАРИЙ-УСЛУБИЙ АСОСЛАРИ	8
1.1. Экологик туризм ривожланишининг генезиси, ижтимоий- иқтисодий аҳамияти ва объектив зарурлиги.....	8
1.2. Экологик туризмнинг турлари ва шакллари таснифи	21
1.3. Экотуризмни ривожлантиришнинг жаҳон тажрибаси	31
II БОБ. ҚОРАҚАЛПОҒИСТОН РЕСПУБЛИКАСИДА ЭКОЛОГИК ТУРИЗМНИ РИВОЖЛАНТИРИШНИНГ ҲОЗИРҒИ ҲОЛАТИ ТАҲЛИЛИ ВА УСЛУБИЙ ЖИҲАТЛАРИ	38
2.1. Қорақалпоғистон Республикасининг ижтимоий-иқтисодий ривожланишида туризмнинг ҳозирги ҳолати таҳлили.....	38
2.2. Минтақада экологик туризмни ривожлантиришда ресурс салоҳиятини баҳолашга услубий ёндашувлар	48
2.3. Қорақалпоғистон Республикасида экологик туризмни ривожлантиришда алоҳида муҳофаза қилинадиган табиий худудларнинг роли	58
III БОБ. ҚОРАҚАЛПОҒИСТОН РЕСПУБЛИКАСИДА ЭКОЛОГИК ТУРИЗМНИ РИВОЖЛАНТИРИШНИНГ УСТУВОР ЙўНАЛИШЛАРИ ВА ИСТИҚБОЛЛАРИ	66
3.1. Минтақанинг Қуйи Амударё биосфера резервати бўйлаб экотуризмни ривожлантиришнинг янги йўналишлари	66
3.2. Устюрт платосининг табиий-ландшафт салоҳиятидан экотуристик маршрутларни ишлаб чиқишда самарали фойдаланиш.....	77
ХУЛОСА	87
Фойдаланилган адабиётлар рўйхати ИЛОВАЛАР	101

С.К. САЛАЕВ, К.Ж. АЛЛАНАЗАРОВ, А.К. АЛЫМОВ

**МИНТАҚАДА ЭКОЛОГИК ТУРИЗМНИ
РИВОЖЛАНТИРИШНИНГ АСОСИЙ
ЙЎНАЛИШЛАРИ**

Монография

Муҳаррир **Ш. Базарова**
Бадий муҳаррир **К. Бойхўжаев**
Компьютерда саҳифаловчи **Б. Мухторов**

Босишга руҳсат этилди 04.02.2021.
Қоғоз бичими 60x84 1/16. Шартли босма табағи
6,5. Ҳисоб-нашр табағи 6,7. Адади 30.
3-буюртма.

“IQTISOD-MOLIYA” нашриёти,
100000, Тошкент, Амир Темур кўчаси, 60а.

«DAVR MATBUOT SAVDO» босмаҳонасида чоп этилди.
100198, Тошкент, Қўйлик, 4-мавзе, 46.